५२३

काव्य प्रकाश संकेतः

सूचकः

६१

अलंकार शास्त्रम्

क० २४

ग्रं. ५२३

का·प्र·
सं·२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीवाग्देवतायै नमः नियतिकृतनियमरहि
तां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्रां नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति २
अपरतन्त्रामित्युक्ते यथा परमाण्वादिपारतन्त्र्यनिरासः कविपारतन्त्र्यनिरासोपि भाव
त्याः स्यादित्यनन्यशब्दोपादानं कवेरन्यस्य परमाण्वादेरधीना न भवति कवेरधीनैवेत्य
र्थः एकं प्राधान्येनास्त्यत्र यस्यां सा एकमयी ह्लादेनैकमयी ह्लादैकमयीति विग्रहः ह्लाद
स्यासावेकश्चेति विग्रहे पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति
एकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं अनन्येति कविपरतन्त्रां यथाम्नानामिनां सर्वेषां खलु:
खादिदृश्यते न येष्टदेवताध्यानात्सिद्धिस्तात्कालिकी भवेत् कविस्तु रसाद्याकारेनैयत्यहे
तुः षड्त्रिंशत्तत्त्वान्तर्गतनियतिर्नामतत्त्वान्तरं न तत्काव्यस्यादिसिद्धं इतिहासेति ध
र्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते शब्दार्थैर्हि
शब्दव्यापारस्य रसांगभूतत्वात् गुणीभावः रसांगभूतेति रसांगभूतः शब्दव्यापारः रसस्य
शृङ्गारादेरंगिनः अंगभूतो यो व्यापारो व्यंजनात्मकस्तद्विशिष्टतया अर्थव्यापारः अवगम
प्रायणो यस्य काव्यस्य तत्त्वेनेत्यर्थः सहृदयस्येति सरसस्य तद्वेत्ति काव्यं शक्तीति शक्त्याश

१

शास्त्रैर्मनस्समधीयेते अन्यत्त्यागतयोः सारासारविवेकः क्रियते अभ्यासेन तयोरुत्कर्षो ज-
न्यते लोकशास्त्रस्याच लोकवृत्ते वर्णने वर्णनीयस्या नेत्यव्यापनार्थं तद्भवे काव्याङ्गवे
दृशनीयमित्युक्ता भावात् छंद इति छंदोनुशासनादनिवेशाकरणं यथा कः ऋक्सम
पद्मपेसर्पति कइत्यत्र अभिधानेति लिंगानुशासनं कलापाशास्त्रि ग्रंथः चतुर्वर्गो धर्मादिः
करणोइतिवृत्तकथापत्यानि व्याद्यनेकरणं प्रबंधवृत्त यासंवृत्तं योजनं वाग्मार्थेद्यो
तके कवित्व उल्लासः तददिति काव्यं शब्दार्थौ यकैर्षा दोषः अंगिभूतरसोत्कर्षौ गुणाः
काव्यशोभावहो धर्मोलंकारः रससमवायिनो गुणाः रससंयोगवृत्तयोऽलंकाराः अनलं
कृतीत्यत्र जीवादर्थे तददोषौ शब्दार्थौ विति अनेनोल्लासद शाकस्पष्टं तेन सूत्रेणाकृतं
तथाच तददिति सप्रयोजनं सहेतुकं सप्रभेदं च काव्यस्वरूपं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टमि
ति सूचितं शब्दार्थाविति धर्मिभूतयोः शब्दार्थयोः द्वितीयतृतीयोल्लासनिर्णीतयोः स्व
रूपाअनंतरं तददित्यनेनैव सप्रभेदकाव्यस्वरूपमभिहितं तस्यत्रयो भेदाः सप्रभेदमुल्लासे
त्रयेणाप्रतिपादिताः अदोषावित्यनेन दोषाणां परिहार्यत्वेन सूचितानां सप्तमोल्लासे नि
र्णयः सगुणावित्यनेन सूचितानामष्टमे प्रपंचनं अनलंकृती क्वापीति विशेषप्रतिषे

का-प्र-
सं-२
२

धेशेषाभ्यन्तरात्तानमिति निर्व्यायेनोद्दृङ्किनानोद्ध ये बोधाद्दार्थालंकाराणां क्रमेण नवमदशम
योरुल्लासयोर्निर्णयः एवं पदपूर्वके नोल्लासदशके निर्णयः सूचितः यःकौमारेति य
त्रनत्र स्थितानां ये षिकधूलीकदंबानां वसन्तउद्भिन्नानां करणानां ये अनिलास्ते वासन्तिकाः
मालतीपरिमलोल्लासिन इति व्याख्येयं एवं च निकुरंबीभूतानां सामग्री रसोद्दीपनहेतुर्दर्शि
ता येन तत्र तभेदमित्यवर्णयति यथा चैत्रलया इति वसन्तस्य मालतीत्यादिना च निदाघ
प्रावृषयोरपि निर्देश इति नैतद्रसोद्दीपनहेतुर्मिलितासामग्रीव्याख्यानात् अत्र पदैकदं
बानिलानां कथं मालतीपरिमलोल्लासकत्वम् भिन्नर्तुभवत्वात् नापि कदंबरूपाः समूह
रूपा अनिला इति शोभना व्याख्या तस्मादस्मद्व्याख्यानमेव साधु अत्र स्फुटं इति अत्र बहूनां
वाक्यार्थानां तुल्यकक्ष्यत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता उपमाप्यत्र प्रतीतिरस्फुटेति केचित् तदस
त् कस्यचिद्गुणस्य वाक्यक्रियायां वा साधारणेनाप्रतीतेस्तुल्ययोगितालक्षणस्यैवाभासा
त् उपमा च तुल्ययोगितायाः प्राणभूतं तदभावे सैव नास्तीति कस्याः स्फुटत्वं एतेन दीप
कमपि प्रत्युक्तं समुच्चयस्तु वैचित्र्यातिशयाभावान्न महद्भिरुद्दृष्टः प्रभृतिभिरंगीकृत इ
ति मन्तव्यमिति तेन यःकौमारहर इत्यत्र हरेति चित्रमस्फुटमलंकरणं येर्व्याख्यातं तद

पि न साधु तस्य मुख्यालंकारत्वाभावात् तत्र चमत्कारिकापि आश्चर्यमात्रं तत्करोतीति नैताव
तां मुख्यालंकारत्वं तथा चोद्भटप्रभृतिभिर्नैतत्स्वीकृतं यः कौमारहर इत्यादीनि अत्र तत्कारका
रणानि तेषु सत्स्वपि सानोत्पन्ना न हि रुद्धाया उत्कंठाया उत्पादात् अत्रास्फुटविशेषोक्तिरियं ।
सा च कार्यस्य सामान्यनिषिध्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा विरुद्धोपलब्धिद्वारेणात्र कार्यनि
षेधः प्रतीयते नेन साक्षादिति अस्फुटा विशेषोक्तिः यद्वा उत्पन्नाया उत्कंठायाः कारणा
नि न विद्यंते तानि हि कौमारहरादीनाम सन्निधानादीनि तद्धि रुद्धानां च सन्निधानादीनाम
अभावात्तदभावः तेनेयं विभावना सा चास्फुटा कारणानां विरुद्धोपलब्धिद्वारेण निषे
ध्यमानत्वात् एवं च विशेषोक्तिर्विभावना वात्रास्फुटा व्याख्येया : प्रोदाहरणं द्युपकाः कदंब
शाखा अकदंब विशेषधूलीकदंबा व्यवर्तन्ते यो वसंते न पुष्यति इह कार्योत्पत्तिकारणप्रति
पादनादस्फुटा विशेषोक्तिः देवा रोधमिकारणसामग्रीवर्णनास्फुटत्वं विभावनायाः तद्भे
दात् काव्यभेदात् धर्मार्थकाममोक्षेषु वैलक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुका
व्यनिबंधनम् स्फुटतीति विकसत्यस्मादर्थ इति स्फोटः तद्रूपो व्यंग्यार्थव्यंजकः शब्दाभि
नवाच्यं इति रस्फुटवाच्यं यद्यंगं तस्य व्यंजनेन समर्थः निःशेषेति हतोमरीरमदित्यधमत्वं

का॰प्र॰
सं॰ २
3

अधमपदसहायानामुत्तमादीनां व्यंजकत्वं अत्र वाच्याद्व्यंग्यस्य चमत्कारः अत्राधमशब्देन त
त्र सपत्न्यत्वमलइति द्योत्यते गुणानां सधर्मत्वेप्युपचाराच्छब्दार्थधर्मत्वं अत्र स्नातुं गतासी
त्यनेन विधिना न स्नातुं गतासीति निषेधः प्रतीतेः न तु नदीं तीरं निषेधेन तदंतिकमेव रंतुं ग
तासीति विधिप्रतीतेः अधमपदेन शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः इति रमणस्य इव स्वसखी
दयितसंगमविप्रलोभनाद्युत्तममप्यधमात्वमिव सोप्यधम इति हृद्योः पर्यायेणोपमानो
पमेयभावे सत्युपमेयोपमालंकारो व्यंग्यः तथा नायिकाविप्रलंभस्तु गारोपि व्यंग्यः इति
त्रिविधोपि वस्त्वलंकाररसरूपो ध्वनिरत्रोक्तः एतच्चोदाहरणं वेदन्यो न गुणपन्निषे
धे विधौ वाच्ये विधिनिषेधयोर्व्यंग्ययोरर्जितं ध्वनिकृताहि विधौ वाच्ये निषेधः पृथक् नि
षेधे वाच्ये विधिः पृथगुदाहृतः विधिनिषेधद्वारेणोदाहरणं वाच्यव्यंग्ययोरत्यंतवैलक्ष
ण्यख्यापनार्थं चित्रमिति गुणालंकाराश्च शब्दार्थधर्माः तद्योगादस्प्रतीत्यनात्यर्थरा
चित्रमालेख्यप्रख्यं तेनाश्चर्यकारि गुणास्तु यद्यपि रसधर्मा वक्ष्यंते तथाप्युपचाराच्छब्दार
र्थधर्मा उक्ताः तथा च वक्ष्यति गुणावृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मतेति अव्यंग्यमिति
न तु सर्वथा निर्व्यंग्यं एतेनेषदर्थे नञ् इति सूचितम् यथेति शब्दचित्रोदाहरणं यस्तदद्रुः

गिरिविशेषव्याचक्षते तैः कवेर्दिग्विशेषानभिज्ञत्वं प्रकाशितं स्यात् यतः पूर्वसमुद्रगामि
न्याः मंदाकिन्याः दक्षिणापथस्थेन दर्दुरगिरिणा संबंधो नास्ति तथा च कालिदासः सनिर्वि
श्यपथाकामंतटस्वाधीनचंदनौ स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ स्वच्छंदेति अ
त्र यत्पन प्रातिकेवलात्पर्यालस्यापि गंगा विषयोरत्यारत्योभावस्तिरोधीयते आह्निकमह
विधिः वाच्यचित्रोदाहरणे विनिर्गतमिति अमरावती भवतीति समन्वयः अत्र यद्यपि
वीरादिको रसोऽस्ति तथाप्युत्प्रेक्षायां केवलतात्पर्यास्तिरोधीयते ॥ इतिश्रीमम्मटाचार्य
विरचिते काव्यप्रकाशसंकेते प्रथमउल्लासः १ श्रीः ॥ ॥ तथाशह स्वार्थेऽन्यान्वेषणाम्सूत
वेतात्पर्यं सामान्यानां परस्परान्वितत्वेन विशेषार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यं प्रतिपत्तजिं
ज्ञासायाआकांक्षा आकांक्षितानां योग्यानामेकत्र बुध्युपारूढत्वं सन्निधिः बाधाविरहो योग्यता
उदकेन सिंचेत् वह्निनेति योग्यता परस्परासन्नत्वं सन्निधिः नतु कामिनी पर्वतो
यं वह्निमान्मनोहरा इत्यादि आकांक्षेति तथाचोक्तमन्यत्र आकांक्षासन्निधानं च योग्य
ताचेति तत्त्रयम् संबंधकारणत्वेन क्लृप्तं नानंतरश्रुतिः तथाच यस्य येनाभिसंबंधो दूर
स्थस्यापि तेन सः अर्थतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणम् अपि पदप्रपंचिधावंतं दूरेया

का॰प्र॰
सं ४
५

तं वनस्पतिं नांऽब्रवीमि विशालाक्षि नाथिनि तिजवज्रवम् विशेषेति क्रियाकारकादिसं
बंधमयो विशेषः स एव वाक्यार्थस्येति गामानय शुक्लां देवदत्त दंडेनेति वाक्यार्थः पदानि स्वा
र्थमभिधायान्वितानि भवंतीति वदंतीति अभिहितान्वयवादिनो भाट्टाः पदान्यन्वितानि
भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयंतीति अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः पदैरभिहिता
नामेवार्थानामन्वये संबंधविशेषं वदंतीति अन्विताभिधानवादिन इति एकवचनेनदो
र्बल्यसूचनम् मा एव चरो वइति व्यज्यते इति वक्त्रैवैशिष्ट्यादिति भावः साक्षितीइति
अत्र वाच्यस्याप्रकारिणः वक्त्राद्यपकारणवक्ता तात्पर्यालोचनाद्बाधितमुख्यार्थः शब्दो विपरी
तलक्षणया कौटिल्यनिःस्नेहत्वादि लक्षयति स च लक्षितोऽर्थोऽर्थांतरम् प्रकाशयतीति
लक्ष्यस्य व्यंजकत्वं न च वक्त्रादिपर्यालोचनायदि मुख्यार्थबाधस्तर्हि मुख्यार्थाभिषक्तेऽमु
भ्रम धार्मिकेत्यादिषु ध्वन्युदाहरणेषु मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेशप्रसंगः ने
तत् इह वाच्योऽर्थः कयाचिद्भंगिकया समर्थयितुं शक्यते तत्र तस्य प्रमूलत्वान्न वक्त्रा
दिविशेषवशाद्बाधः केवलं वक्त्रादिविशेषादर्थांतरमेवाङ्कुरयति स तया वृत्तो विवि
धान्मुख्यमर्थं प्रयस्यत्य तयावागमयतीति तस्यास्तत्यत्वे कोऽपि प्रयुज्यते न सा हि युक्तिवशात्

द्यन्तस्य प्रतीतेर्बाधः प्रतीतिश्चाभिधाजन्यैवेति कुतो मुख्यार्थबाधः कुतो वा लक्षणा यत्र हि वाच
स्यैकयापि गमनिकया समर्थयितुमशक्यस्य वक्त्रादिवशाद्बाध्यतया प्रतीतिः तत्र मुख्यार्थ
बाधाल्लक्षणा भ्रमधर्मिकेत्यादौ च वाच्यस्य समर्थयितुमशक्यत्वाद् भूषणत्वेनान्वयो बाधि
त इत्यस्ति मुख्यार्थबाधः संबंधश्चात्र विरोधाभिधेयवैपरीत्यमिति न किंचिदसंगतम् तथाचो
क्तम् क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव त
इति उक्तमित्यलम् एकेनानेन न केवलं वर्णमात्रसाम्यप्रतिपादनेन अपि त्वेतेन वस्तुन इव र
काष्ठीभावेऽपि संकेतितमिति चतसृणां ग्राह्यानां प्रवृत्ति तात्पर्यार्थोऽपि केषुचिदित्यादि प्र
क्रियाश्रयेण पदवाक्यविधानगुणेन संबंध इति वाचो युक्तियुक्तत्वात्सौगतप्रक्रियाश्रयेण वा
स्तवग्राह्यार्थाभिप्रायेण योग्यात्संकेतितमिति वचनव्यक्तिरपि भाषाभिप्राया संकेतित
पदं लक्षणार्थानिरासार्थं साक्षात्पदं चेत्साव्यवहितार्थस्य निरासार्थं वाच्यवाचकभावलक्ष
संकेतः गोशब्दस्येदं सास्नादिमत्त्वं वाच्यम् अस्य सास्नादिमतस्य गोशब्दो वाचक इत्ये
वंरूपः संकेतसंग्रहः अनन्तासु गोव्यक्तिषु प्रतिपिंडमीश्वरेणापि संकेतः कर्तुं न पार्यते वा
लगोपिंडकृतः संकेतस्तरुणगोपिंडे कृतो वृद्धगोपिंडे इह इति लोकव्यवहारे संकेतसहाय

का·प्र·
सं·५
5

इति गोजातिमान्पिंडः अव्यवधानेनमात्रास्संकेतितयातस्येत्यर्थस्यचतद्भेद इतिभा— मेवेगच्छ
तीतिगौरित्यर्थेक्रियायाव्यपेतनयाजातिरितिव्यक्तिः पिंडः व्यभिचाराच्चेति यत्रव्यक्तौसंकेतः
साव्यवहारिकालव्यभिचरति नचेति व्यक्तौविषयभागीनेति यदाव्यक्तिमात्रेसंकेतत्वेनां
गीक्रियते तदाजातिगुणादिभिर्विभक्तत्वेननव्यवह्रियतेव्यक्तिर्व्यक्तिरित्येवंव्यवहारः स्या
त् तदुपायाविति तेषांजात्यादीनांशब्दानामुपाधीवक्तायदृच्छयातत्तत्संज्ञाभिधानशक्त्याभिव्य
हारेणसन्निवेशयते इति पदार्थस्येति पिंडस्यपदार्थस्यप्राणात्सद्भावरूपानुप्रददातियस्मा
ज्जातिं विनापदार्थः स्वरूपमेवनासादयति नगौरिति संकेताभावात् नागौरिति अश्वादिवैल
क्षण्यात् विशेषाधानहेतुः सिद्ध उपाधिः अंत्येति अंत्ययास्मर्यमाणानुभूयमानवर्णसमूह
ग्राहिकयाबुद्ध्यानिर्ग्राह्यम् क्रमवर्जिताच्छब्दानानेकदेशकालावच्छेदलक्षणः समुदायः
संभवतिनखलुडित्थशब्दोच्चारकालेथशब्दोस्तिथशब्दोच्चारकालेडित्थशब्दोवा तयाचस्मर्य
माणानुभूयमानवर्णसमूहः शब्दः पारिभाषिकमिति अन्यथाजातिशब्दत्वंस्यात् नचपरमा
णुः स्वरूपेणानः परमाणुः नाप्यपरमाणुः परमाणुत्वसंबंधात् परमाणुरिति परमाणुत्वा
दावपिजातिलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशंक्याह परमाणवादीनामिति परमार्थतः परमाणुत्वा

दीनामपि जातिशब्दत्वमेव गुणवचनेन यादि भाषिकमेव कारणादेर्हि रूपरसगंधस्पर्शसंख्या
परिमाणानीति गुणत्वेन पठितमिति परिमाणमणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदाच्चतुर्विधमिति प्रतिव
णामिति वैशेषिकदर्शनाश्रयणात् यदृच्छाप्रतिपत्तिमिस्रुपलक्षणम् यत्पुनः संकल्पान्नरस्य स
वेच्छाच्छरीरांतरं जायते इति वैशेषिकादिमतं जात्युपहिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति वैशेषिकाः
अन्ये इति मीमांसकाः जातेर्विचारासहत्वात् क्षणिकत्वेन संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वात् गवा
दिशब्दानामगवादिव्यावृत्तिरपोहः शब्दवाच्यः शब्दार्थ इति बौद्धाः अन्वयायोगादिति प्रत्य
क्षादि प्रमाणेन मुख्यस्यार्थस्य बाधोऽन्वयायोगस्तस्मिन् तस्य प्रत्यक्षादि प्रमाणबाधितस्य मु
ख्यार्थस्य मुख्येन लक्षणीयार्थेन सह योगः सामीप्यादिस्तस्मिन् कुशान् लातीति कुशल इ
ति आतोऽनुपसर्गे कः आतो लोप इत्यालोपः विवेच्यविवेचकभावादौ संबंधे मुख्यार्थस्य संबंधः
दर्भाणां विवेच्यत्वात् पुरुषस्य विवेचकत्वात् सामीप्य इति समीपसमीपभावे संबंधे स्रोतसः
समीपत्वात्तटस्य समीपत्वं न ह्येतदुपक्रमेऽस्मत्ख्याद्य इति नद्यादिः सांतरेति सांतरे मुख्येनार्थेन
व्यवहिते लक्षणीयेऽर्थे निष्ठापर्यवसानं यस्य शब्दव्यापारस्य स सांतरार्थनिष्ठः अत्रक्तेनाना
क्तेति नाच तादात्म्यावगतोक्तेनापवर्गाविशतीति वाक्रूल्यप्रतीतिः प्रयोजनम् अजहत्स्वार

का॰प्र॰
ले॰६
6

योलक्षणोऽयमर्थः आक्षिप्यत इति कुन्तानामचेतनत्वेन प्रवेशासंभवात् गौरनुबन्ध्य इति
अत्र जातिलक्षणे विशेषणे लीनशक्तित्वान्न व्यक्तिरभिधेया किं वाक्षेपलक्षणेन सामा
र्थ्याज्जातेरनुबंधनसिद्ध्यर्थम् प्रतीयत इत्युपादानलक्षणाभ— मुकुलेन व्याख्याता न।
युक्ता अविनाभावलक्षणेन आक्षेपेण तस्याः प्रतीतेः प्रविश पिंडीमित्यादिवत् न तल्लक्ष
णे बाह्ये प्रकारवादत्रासंभवात् द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणामूलोऽविनाभाविनमूल
श्च यत्रोत्तर एव पक्षः न लक्षणासंभावनाकार्येऽयमर्थः स्वाभाविकी व्याप्तिरविनाभावः
यदि त्वाक्षेपलक्षणमिष्यते तदा क्रियतामित्यादौ कर्त्रादीनामपि लक्षणत्वं स्यात् इदानीं
गौरनुबंध्य इति मुकुलदर्शितोपादानलक्षणोदाहरणास्य पीनो देवदत्त इति मुकुलद
र्शितदृष्टान्तमपि दूषयिष्यन्नाह पीनो देवदत्त इति श्रुतार्थापत्तेरिति दृष्टः श्रुतो वार्थो
अन्यथानोपपद्यते इत्यर्थपरिकल्पनमर्थापत्तिरिति भाट्टा विषय एव ते दृष्ट इति प्रत्यक्षा
नुमानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः पंचभिः प्रमाणैरुपलब्धः शाब्दान्याख्यानार्थं शाब्दस्य भे
देन निर्देशः इति श्रुत इति शाब्दलक्षणेन प्रमाणेन ज्ञातो योऽर्थो वस्तुविशेषः अन्यथानोपप
द्यते अर्थापत्तिव्यवस्थाप्यमर्थमंतरेण न युज्यत इति यावत् सकल्पनासार्थापत्तिः तत्र।

प्रत्यक्षपूर्विका यथा मंत्रस्थोऽग्निर्दहतीति न स्वरूपमात्रेण दाहक इति विस्फोटं दाहकार्यं
प्रत्यक्षेणोपलभ्याग्नेर्दाहिका शक्तिः कल्प्यते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः न चेदमनुमा
ने शक्तेः स्वरूपेणानुपलम्भत्वादन्वयव्यतिरेकग्रहणासंभवात्कार्यहेतुत्वायोगात् देशांतर
प्राप्त्या आदित्यस्य गतिक्रियामनुमाय गमनशक्तिः कल्प्यते इत्यनुमानपूर्विका एवमन्यापि
ज्ञेया प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुत इति लोकप्रसिद्ध्या उपलब्धिमात्रे वर्त्तते इति व्याचक्षते ने
नश्रुतार्थापत्तौ पीनो रात्रौ भुंक्ते इति शब्दः कल्प्यते अर्थापत्तौ च रात्रिभोजनमर्थ एव तस्येति रात्रि
भोजनस्य गंगापदस्य तटम् लक्षणया लक्षयति स एव गंगाशब्दः पावनत्वादिव्यंजनव्यापारेण
प्रतिपादयति न लक्षणाव्यापारेण लक्षणे स्वार्थसमर्पणात् तेनोपलक्षिता लक्षणाल
क्षितलक्षणा लक्षणेनेति तटादिरूपलक्षणेन उभयरूपेति उपादानलक्षणा लक्षितल
क्षणा च उपचारेणेति भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपरूपउपचारः यथा गौर्वाहीकः
आरूढत्वमिति अत्र वाहीकगतयोर्गोगतजाड्यगुणौ उपचर्येते तेनाभिन्नत्वात् अभिन्नत्वमेव
प्रतिपादयति अनयोरित्यादिना अनयोरिति शुद्धभेदयोः लक्ष्यस्येति तटस्य लक्षक

का.प्र.
सं.२
४

२४

स्येति गंगाशब्दस्तटस्य रूपमित्यनेन तटस्य लक्षणास्त्विति भट्टमुकुलमतं दूषितं गंगागर
ताद्धि यावन्नवादयस्तटे प्रतिपादयिषितास्तेषां तटस्य गंगात्वरूपत्वप्रतीतौ प्रतीयंते तेन भे
दस्वभावेनातटस्येति तटस्य तत्प्रतिपादनमयुक्तम् विषयी गवादिः विषयो वाहीकादिः
तथा शब्दः समन्वये आरोप्यमाणो गवादिः आरोपविषयो वाहीकादिः अनपह्नुतः अनि
गीर्णस्वरूपः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं
विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् गौर्वाहीक इत्यत्र गौणी सारूपा गौर
यमित्यत्र गौणी साध्यवसाना स्वार्थेति स्वार्थो गोशब्दस्य गोपिंडः अपरार्थेति वाहीकादौ सा
धारणेति गौर्वाहीकस्य च गुणा जाड्यादयः परार्थ इति वाहीकपर्व अभिधेयेति अभिधेयं
ज्वलं तेनाविनाभूतं संबद्धं नीतं तस्य प्रतीतिः न अंतरेणांतरम् अविनाभावः तत्र भवं नांतरीय
मेवं नांतरीयमेव नांतरीयकं तस्य भावो नांतरीयकत्वं व्याप्तिः तत्वेति नांतरीयकत्वेनाविनाभा
वेनेति ज्ञाप्यज्ञापकौ नारूप्येति गौर्वाहीक इत्यत्राभेदावगम इति गौरेवायमित्यत्र अन्येति
तीरादिवैलक्षण्येन अव्यभिचारेति आयुर्घृतमित्यत्र आयुरेवेदमित्यत्र यथाद्यूनमायुका

८

रक्तं न तथा तीरत्वादि आद्युक्तात्त्वनव्यभिचरतीति अत्र स्खलणा शब्द इदं दार्थत्वादिदं उपचरितः
इत्यर्थदायित्वं व्यंग्यं अत्र पुरुषस्य स्वामिभावात् पुरुषवद्राजन्युपचरितः अलंघनीयाज्ञा
त्वादि व्यंग्यं अग्रहस्त इति हस्तावयवे न हस्तव्यापारं करोतीति सामर्थ्यादि व्यंग्यं इह हस्ता
ग्रे हस्ताग्र इति प्रयोगद्वयं दृश्यते तत्राद्ये षष्ठी समासः द्वितीयेन सामानाधिकरणे विशेषणसमा
सः तत्र च हस्तावयवे अग्रमात्रे हस्तशब्दो ग्रामो दग्ध इत्यादिवदवयवे समुदायोपचारत्वादिति ते
तदुक्तं वामनेन हस्ताग्राग्रहस्तशब्दौ गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्यामिति यमर्थः तात्कर्म्यादिति ।
कार्यकौशल्यादि व्यंग्यं सूत्रधारकर्म करत्वादनन्तानन्तताउच्यते आद्यभेदाभ्यामुत्तुङ्गभेदाभ्यां सा
इति लक्षणाव्यंग्यरहितागूढलक्षणा यत्र वाच्यायमानत्वेन स्फुटितिप्रतीतिलक्ष्यस्य तत्र व्यं
ग्यस्यागूढत्वं प्रयोजनमिति तच्च प्रयोजनम् व्यंजनव्यापारमपहाय व्यापारान्तरेणावग
म्यत इत्यर्थः प्रयोजनस्य गूढागूढत्वं ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यविषयविभागार्थं व्यंग्यस्य हि गूढ
त्वे ध्वनिरगूढत्वे तु गुणीभूतव्यंग्यं वक्ष्यते विकसितमिति विकासः पुष्पधर्मस्तेनातिशय
त्वं लक्ष्यते असंकुचितत्वं संबन्धोऽत्र यवासहरभित्वादि व्यंग्यं वर्णितेति उचितपुरुषाभिर

का.प्र.
सं.८
४

लावण्यादिव्यंग्यं समुच्छलितेति सकलकामुकमनोगवाप्यशाने व्यंग्यं अयान्तेति अन्तरागा
तिशयत्वं व्यंग्यं मुकुलितेति आलिंगनयोग्यत्वं व्यंग्यं नहरिणामेति स्पृहणीयत्वं व्यंग्यं अ
त्रविकसितत्वेनअस्फुटत्वं वर्णितत्वेनायत्तत्वं एवं समुच्छलितत्वादिनाउल्लासितत्वादि ल
क्ष्यते प्रयोजनं तेषामेवाविशेषविज्ञानपदनिबंधनम् लोकोत्तरेमातिशयत्वं तथा हि।
धर्मिधर्मभेदाद्द्विविधं लक्ष्यम् यत्र धर्मी लक्ष्यते तत्र धर्मः प्रयोजनं यथा गंगाघोषेन
तटे लक्ष्ये पावनत्वादयः यत्र तु धर्म्मा एव लक्ष्या न तत्र धर्मीतराभावात् अपि तु तत्र तेषा
मेव सातिशयत्वं प्रयोजनम् एवमिहापि वोड्यम् उपादिशति तत्र प्रयासेन शिक्षाद
न माभिधेयवस्तुकं प्रतीयते अत्रोपदेशेन अज्ञातज्ञापनं लक्ष्यते सामान्यविशेषभावः
संबंधः अज्ञातज्ञापनविशेषो हि उपदेशः अनायासेन शिक्षणं व्यंग्यं अत्रेति तत्र शाक्षा
दैस्मृतेः फलेसंबध्यते तदूर्ध्वं व्यंग्यभूतत्वेति व्यंग्ये यस्येति व्यंग्यस्य फले इति प्रयोजनेव्या
वर्तनादौ विषये लक्षणानावदमुख्यार्थव्यापारः ध्वननं प्रयोजनव्यापारविषयमिप्र
र्थः शक्तेति गंगाघोषेन तत्प्रतिपत्तिः प्रयोजनप्रतिपत्तिः समयाभावात् संकेताभावात्।

गंगाशब्दस्य पावनत्वमर्थः त्रयमिति मुख्यार्थबाधे तद्योगे प्रयोजने च सति लक्षणा प्रवर्तते
न च प्रयोजने लक्षयितव्ये त्रयमेतत्संभवति तथा चेति तथा हीत्यर्थः लक्ष्यं न मुख्यं इति भि॰
न्नं प्रयोजनस्य लक्षणीयत्वसंभावनायामुक्तम् न च प्रयोजने लक्षयितव्ये त्रयमेतत्
मेतत्संभवति तथा हीति तटादेर्लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनम् लक्ष्यं स्यान्न च तदभिप्रायेण
मुख्यार्थबाधो न घटते न हि तटादिर्मुख्योऽर्थो लक्षणीयत्वात् नापि तस्य बाधस्तस्यैवो
बाधिकरणत्वोपपत्तेः अपि च संबंधनिमित्ता लक्षणा प्रयोजने भवति तन्नाहेति तटा
देर्लक्ष्यस्य पावनत्वादेश्च प्रयोजनस्य संबंधाभावात् न च गंगागतैः पावनत्वादिभिस्तटे
कश्चित्संबंधः अत एव तदस्ये लक्षणास्त्विति प्राग्दूषितम् किंच प्रयोजने लक्षणीये लक्ष
णात्वादेव प्रयोजनं मार्गणीयम् न च तदस्ति नापि युज्यते वक्ष्यमाणवीप्सानवस्थाप्र
संगात् एवं तावद्विततया भावात्प्रयोजने लक्षणा न युज्यते अपि च लक्षणीयेऽर्थे शब्दस्य स्ख
लितगतित्वं प्रतिपादयितुमशक्तता भवति अतश्चाशक्तता यत्र लक्ष्यस्य प्रयोजनसाकां
क्षत्वम् न च प्रयोजनं प्रतिपादयितुं शब्दो न शक्तो निराकांक्षत्वेन तत्रैव विश्रान्तेः मुख्या
र्थबाधस्तु स्खलितगतित्वं न शक्यतीयम् व्याख्यार्थाभिप्रायेणात्र स्खलितगतित्वमिति

का·प्र·
सं·५
१

महानतयोर्भेदः तस्मात्प्रयोजने लक्षणायाः संभवेऽपि व्यंजनमेव शब्दव्यापार इति स्थितमन्य
त्रेति लक्ष्ये यत्र स्मिन्निति फले प्रयोजनमिति पावनत्वादि लक्ष्यं न मुख्यमित्यादि न वा
क्यं चकेन मुख्यार्थेन ह्यार्थः मुख्येन सह लक्ष्यस्य संबंधः प्रयोजनं स्खलितगतित्वं नाम
मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य नैव बोधकत्वं न च शब्दः स्खलितगतिरित्येतद्यावच्छिना
पीति तटमिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षितानवस्था सकलतातिकरी प्राहुः
रनवस्था हि दूषणं मूलक्षितिकारिणी त्वयाप्यपि नानवस्था निवर्त्तिते प्रयोजनेन सहित
मिति कश्चिद्ब्रूयात् गंगायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिप्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्ष्य
यिष्यते तस्यैव प्रत्याययत्वात् एवं च नास्ति व्यंजनव्यापारस्य विषय इति तत्रोच्यते लक्षणा
याः प्रयोजनं प्रयोजनम् लक्षणा च शब्दव्यापारः व्यापारश्च विषय इति स एव तन्मुख्येन प्रति
लंभात् विषयश्च ज्ञानप्रत्याययत्वात् प्रतीतिगोचरत्वेन संपाद्यत्वेन एवं च लक्षणायाः प्रयो
जनमिति भणितो यो हठी लक्षणानाह यथाः प्रयोजनं गम्यम् प्रत्याययति सः शब्दव्यापा
रश्च न च लक्षणा तस्या गर्भीकृतविषयायाः प्रयोजने विचार्ये कोऽवसरः प्रयोजनस्य
लक्षणाविषयतायाः गर्भीकृतभेद्याद्विविषयस्य प्रयोजनेन न तत्प्रयोजनं विषयः

तत्र प्रत्येयतया विषयत्वेन विचार्यमाणे तदतिरिक्तव्यापारान्तरस्य विषयो भवितुमर्हतीति औ
त्तरकालिकत्वात् तस्य व्यापारान्तरं व्यंजनमेव एतादृशी चोपपत्तिर्ग्रहकत्वाद् ध्वनत्वस्येव
न प्रकाशिता एवं च यत्कैश्चिदूर्जितम् यदप्रयोजनं तत्तत्साध्यं यथा पाकादि फल
भूतमोदनादि लक्षणाप्रयोजनं च पावनत्वादि तस्यार्थं लक्षणासाध्यत्वप्रतीतिरित्या
दि तत्तत्साध्यसाधनेन सिद्धसाधनतापत्त्येयमेनच विषयत्वस्य समर्थनान्निःसार
मेवेति नेह नित्संसाधितं यन्नोदनादेः पाकविषयत्वमुच्यते तद्धेतुत्वात्प्रतीतिगो
चरत्वात् प्रतीतिगोचरत्वे चेत् अव्यक्तमित्यलं तु सामर्थ्यसमर्थनेन अनेन पावनत्वादि
विशिष्टे लक्षणाभिप्रेत्येत्यूचुरिति अनन्वयप्रभवा अन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणाम्या
या अन्यथानुपपत्त्याक्षेपणस्य निर्दिष्टकत्वं स्यात् एवं च मुख्यार्थबाधपर्यवसायिता अन्व
येन समस्त्यापि तत्र लक्षणा येन विनान्वयपदं तेन स्यात् इदं विषयीकरोति नातिरि
क्तं किंचित् कश्चिद्ध्येंच तदादिके विनागंगायां घोष इत्यादौ नान्वयः न तु पावनत्वा
दिभिर्विना इति तद्द्वेष लक्षणीयं न तत्पावनत्वादि प्रयोजनभूतमिति तत्र व्यंजनमेव
साधकं ज्ञानेति ज्ञायते नेनेति ज्ञाने प्रमाणाम् प्रत्यक्षादेरिति ज्ञानस्याभावादयः पाक

दंनामज्ञेयधर्मज्ञानफलभाक्‌: वैशेषिकादयस्तु संविज्ञिरूपं ज्ञातधर्मं शब्दस्यान्तरव्यो
का·प्र· व्यापारोभिधावाक्यार्थव्यापारस्तात्पर्यम्‌ तात्पर्यादयं याचं लक्षणीयव्यापारमिति ल
स·१· क्षणीयव्यापारो लक्षणा व्यंजनाद्वेधा शाब्दगताऽर्थगता च तत्रतावच्छब्दगतां प्रतिपादयि
10 तुमाह अनेकार्थस्येति अर्थद्वितिप्रयोजनं भवेच्छब्दस्यप्रयोजनत्वात्‌ लिंगं चिह्नमक
रस्यकामचिह्नत्वात्‌ व्यक्तिः प्रातिपदिकार्थश्चिह्नं व्यंजकमस्त्रीपुंस्त्वादि तत्पिपुरुकव
द्युक्तिवचनइतिवत्‌ इत्युक्तदिशोत्पनेन संवाद्रूपयोः श्लोकयोर्मेलाकारिकात्वेन भ्र
मंनिरस्यति अशंखचक्रइति विप्रयोगोपि विशेषतीति कुत्र प्रसक्तेरेकत्वात्‌ प्र
तिषेधस्यनसूत्रशंखादिप्रसक्तिरक्ति हरिपदस्यानेकार्थत्वेपि शंखचक्रयोः संयो
गाद्संयोगाच्च हरिपदेनाच्युत एवोच्यते कथितइति अत्र कोपलक्षणं चिह्नसमुद
स्याचेतनस्यकोपाभावात्‌ पातइति इष्टकरणानिष्टनिवारणादिरूपेणानेकविधःपात्र
र्थइति अत्रपानंरक्षणमुच्यते तथानेकप्रकारं तत्त्वद्यितामुखमपेक्ष्योचितपात्रत्वा
त्वेनियम्यते इंद्रःशत्रुरिति इंद्रःशत्रुःशातयिता यस्येतिविग्रहः यौगिकोत्तर
पदस्तु प्राधान्ययते शातयिता शत्रुरिति इंद्रस्यशत्रुरिंद्रशत्रुरिति तत्पुरुषः बहुव्रीहौ प्र

कृत्वा श्वेतपदमिति वक्रुश्रीश्वेतपदप्रकृतिस्त्वत्वं भवतीति इंद्रशब्दग्राघदात्तो भवति शेष
निपातः अतश्चाद्युदात्तत्वं विज्ञायवक्रुश्रीस्वर्थावसायः तत्पुरुषश्चेत् समासश्चेति सामान्य
सूत्रेण अंतोदात्तत्वं शेषनिपातः एवं स्वरे विज्ञायतत्पुरुषावसायः उदात्ताद्ये वेदएवेष्य
च्यते स्वरमात्रत्वं काव्येप्यस्ति मथ्नामि कौरवशतमित्यादौ काकुस्वरेणार्थावगतिः विशे
षप्रतीतिकृदिति वेदे यथा विशेषप्रतीतिकृत् न तथा काव्ये वेद एव स्वरो दृश्यते न का
व्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृदिति यद्यपि चोदात्तादिकाव्येन विशेषप्रतीतिनिमित्तं तथापि
काकुस्वरो विशेषप्रतीतेर्हेतुर्भवति मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपादिति स्वस्था भवंति
मयि जीवति धार्तराष्ट्राः इति चरम्रश्यकृतात्वेतदपरामृष्टोदात्तादिनिषेधः काव्ये कृतः भद्र
इति भद्रः कल्याणप्रकृतिः भजाह कितनांविभाषा जातिस्तु भद्रो मंद्रो मृगश्चेव संकीर्णश्चेति
जातयः चतस्रः किरणानां भद्रो नवमद्रपदयः ।। इति श्रीकाव्यप्रकाशसंकेते द्वितीयउ
ल्लासः २।। अर्थाति वाच्यलक्ष्यव्यंजकानायः पदप्रतिपत्त्यैवाक्यमवधारयति सवकाकार
लादेरिति आदिग्रहणाच्चेष्टादिपरिग्रहः आदिग्रहणात्सिद्धेकं घनयहनुरेदराविनयश्च स
ज्ञालीलापघ्नं न्यमीलयदिति गीतमश्च निर्वेदितं निःश्वसितं तन सोल्लपनाल्पोकारः काकुः
चे

का॰प्र॰
सं॰२२

स्त्रियां विकारेण यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिः वाक्यवाच्यसहितोऽन्यसन्निधि अयि पिकुलमित्यत्र
न काचिदविनीतावधूतत्र परपुरुषसंयोगाच्च विशेषापह्नवेनाभिधीयते तस्मात्तु समारोप्य
तदादवगतेऽसतीविनीतीय सतदस्यस्य प्रतिभा तु शोकवैशिष्ट्यज्ञोपरत्नायत्तापरो
ग्यप्रतीतिः उत्तिष्ठाभीति यथा दयितविरहे उत्तिष्ठादिमाधवेन यातामपि परि
भवतीति तथाविधद्रुतीरूपवोढव्यावैशिष्ट्यद्रुत्यात् कामकोपभोगरूपस्य व्यंग्यस्य
प्रतीतिः तथाभूतामित्यत्र हृष्टकेशी पांचालतनयां द्रौपदी कुरुष्विति प्रश्नमात्रेण
काकौ विश्रांतायामपि मिथ्यतेव तथापरमे यि खेदं भजतीति अत्र मयि खेदो न तु
कः कुरुषु तद्युक्तः इति प्रतीयमाने ध्वनितयेव कल्प्यते प्रश्नमात्रेणापीति नामेवं सु
च्छामि किं मयि कोपं भजतीति प्रश्नमात्रं न त्वत्र वाक्यस्य कथमेवोदाहरणं अन्यत्रापि
वाक्यस्यैव सामर्थ्यात् आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशात्परस्परसंबंधपदान्वयो वाक्यमिति
चेत् सोऽपि सर्वत्र विद्यते इति कोऽत्र विशेष उच्यते वाक्यस्य समन्वितं प्रयोजकं च सर्वेषा
त्र वाक्यमुच्यते यथा चैव तद्वाक्यसारिणाहं इति एवं च न सर्वत्रातिप्रसंगः अन्येनैवेति
अत्र तदन्यादृष्टिरिदानीमितरैवेत्येवं रूपवाक्यवाक्यवैशिष्ट्यस्य व्यंजकत्वं उदा

इति नखक्षतकरणयोगः नायिकायाः दानां व्यंग्यं प्रधानं किंतु कदलीऊरुजयोर्निर्जितवलो
कनवारणनिकराभावप्रकाशनाभ्यासरतखेदच्छेदितेन कामोद्दीपकमाद्यन्सामग्रीप्र
काशनवर्णनीयोऽत्र देशानूपवाच्यार्थवैशिष्ट्यं तेन नायिकायाः संकेतस्थानं यातायात
नार्थं प्रविशेतिव्यज्यते न वा भवति विश्राम इति यद्यपि संध्यायामवसरो भवत्येवेति
विवक्षितं तथापि तदुच्यमानं परमालक्षणीयं भवति नवेत्युक्तम् अत्र चान्यलक्ष्यः(
परपुरुषः अत्र मच्छन्नकामुकेनापि देशसमीपभाजिस्ति सखी प्रतीमां गाथां पठं
ती स्वैरविहारिणी विलोकयन्तं सहचरं स्वजनतो ऽस्मिन् इत्येववाक्यवैशिष्ट्यात् संध्या सं
केतकाल इति व्यंग्यमर्थं प्रत्येति उपपत्तिमिति अत्र प्रियागमनरूपप्रस्तावे वैशिष्ट्या
दनिस्सरणोद्वेजनं परमसरेति नामहितयमदंगमेव कृशमिति ध्वन्यते आनीतमिति
गृहमागच्छेत्यनेन कथितं चलेदिति सूर्ये अस्तमिते सति निवारितमिति कलकलरहिते
समये आगंतव्यं संकोचितेइति सम्यक् मालिंगनं ध्वन्यते न च सर्वेषां प्रायशो ध्यानो
मिति द्वितीयव्यंजकत्वप्रदर्शितम् किमिदानीमयोन्याशंक्याह निराकांक्षेति अ
स्या इति महमिति भियानयायचयो रित्यर्थं ममेति तनव्याख्यायमानेव्यंग्यस्याभिधेय

का-प्र-
स-१२
12

त्वमेवस्यात् अज्ञवक्रुवोऽसौ वैशिष्ट्यान्माशयिष्य इति निषेधरूपवाच्याद्विधिरूपस्य
निधुवनाभ्युपगमरूपव्यंग्यस्य प्रतिभाजुषस्तटस्थस्य प्रतीतिः द्विवसकमिति सं
प्राप्ते निधुवनोत्तरायकारी कान्तितो दिवसः तस्मात्लोकयपरस्परनिधुवनविनो
देन विसोतिवाहनीय इत्यर्थः राजावधिकस्तवावेशादेरयथाव्याविभागानभिज्ञमा
प्राप्तिषु इति किंतु सकलापियामिनी निधुवनविलासेनातिवाहनीया एवमन्येऽपि
ष्ठिकभेदास्त्रिकभेदाश्च स्वयमभ्यूह्याः तदेवं द्वितीयोल्लासे प्रयोजनस्य व्यंग्यत्वसमर्थ
नेनाविवक्षितवाच्याख्ये द्विप्रभेदे ध्वनौ शब्दस्यादौ व्यंजकत्वं प्रतिपादितं तदनु विवक्षि
तान्यपरवाच्याख्यध्वनिभेदस्यासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शब्दशक्तिमूलावलंबनेन
शब्दस्य व्यंजकत्वमुक्तम् ततस्तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शक्तिमूलावलं
बनेनार्थस्य व्यंजकत्वं प्रकाशितम् इयतैव व्यंजकत्वनिर्णयोऽत्र यथाक्रमात्कृतः केव
लविवक्षितान्यपरवाच्यस्यासंलक्ष्यक्रम व्यंग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यं
जकत्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यंजकत्वनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतत् यदि परं व्यक्तिरेव से
त्यनंतरम् चित्तवृत्तिविशेषस्य रसादेः प्रतिपन्नया विभावादिभ्यस्तथापि व्यक्ति

रसाश्रयेति कारिकाप्रयत्नीया ॥ ॥॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशे संकेते तृतीय उल्लासः ॥ ॥ ॥ ॥३

धर्मिणि प्रदर्शितेऽर्थे इति यद्यपि तद्दोषादिनि सामान्येन इदमुक्तमपीति विशेषेऽपि ध
र्मोऽप्रदर्शितस्तथापि यावद्वंशस्य भेदा न प्रदर्शितास्तावत् न सम्यक् प्रदर्शितो भ
वतीति तत्त्वेन तत्प्रदर्शनं क्रियते तेन दाह अविवक्षितवाच्य इत्यादि अविवक्षितं
बाधितत्वात् एवं विवक्षितमबाधितत्वात् तच्चेति ध्वनौ वर्चीति वचनमात्रे प्रतिपा
द्येऽरूप्रसादनाभावात् वचनविशेषे उपदेशो लक्ष्यते सामान्यविशेषभावः सं
बंधः प्रयोजनं च वक्तुर्विनयप्रकाशनम् यद्वा मयायदुच्यते तत्सर्वमुपदेशरूपं
जानीहि आदिशाहेनात्मीयामतिमित्यनेन प्रमाणपरिगृहीतामतिर्लक्ष्यते सर्वोहि
आत्मीयां मतिमादत्त इत्यनुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः संबंधः फलं तु सकल
वंदिजयः आदायेति मुतेर्थमें स्वादानस्य मतावसंभवात् व्याप्तिमात्रे लक्ष्यते हेतुहेतु
मद्भावः संबंधः गृहीतामतिर्न परित्याज्येति व्यंग्यं उपकृतमिति अत्र तु स्यपकारि
णाउपकारित्वं प्रयुक्तमिति तस्यार्थासंभवाद् अविवक्षितवाच्यम् सदिदं व्यंग्यं शत्रुत्वमि
त्रत्वयोस्तु वैपरीत्यसंबंधाद्वत्रपकारिलक्षणायाम् याप्रागत्यार्थेप्रतीतिरूपप्रयोजनं

का॰प्र॰
स॰ १३
13

व्यनक्ति अन्यपरे व्यंग्यतात्पर्येणावस्थितम् ततस्याप्याहृत्य वशीभूतव्यंग्यतया
येन वाच्येनान्तरखबाधितत्वं च कश्चिदत्र प्रयुज्यमानत्वेन वैयर्थ्यात्तु भवति वैयर्थ्येना
न्वयबाधात् पूर्वत्र वाच्यमर्थान्तरे संक्रमितं परिणतं तत्र वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादत्र
तु तद्धर्मिरूपतया लक्ष्यस्य प्रतीतिर्विलायां न परिणामः किं तु तत्सहितस्य लक्ष्य
स्य प्रतीतिः तत्राद्य प्रत्युतो धर्मी सिद्धिपरिणामलक्षणाम् उत्तरत्र तदनुपपद्यमानत्वा
द्वाच्यस्यात्यंतं तिरस्कारः यस्मिन्नर्थान्तरे वाच्यं परिणतं तद्व्यंग्यभेदेन व्यपदिश्य
ते धर्मरूपलक्षणे व्यंग्यस्यानंदतिशायमात्रस्वभाववत्वादित्युक्तम् गूढव्यंग्यप्राधा
३ न्येति एतदर्थमेव तत्र गूढमगूढं वेति प्रयोजनस्य सर्वव्यपदेशः त्वामस्मि वच्मी
त्यत्र येयं प्रतिवक्तुमारब्धं तं प्रतिवक्तव्यवस्त्वेव कथनीयमिति वच्मीति अर्थत्वादत्र
प्रयुज्यमानं उपदेशादिरूपतयेति उपदेशस्य लक्ष्यत्वेपि अविसंस्थानपदं नि
वेधनावाच्यताज्ञात्वाय्यातिरिक्तातिशयवत्त्वाद्व्यंग्यत्वं एवमप्युक्तमित्यादौ उप
कारशब्दोजन्यस्तु स्त्रिन्वादिभिर्यद्यपि विपरीतादपकारादौ जन्याः स्त्रितत्तादयो लक्ष्यन्ते
तथापि तेषामेव सातिशयप्रतिपादनाद्विशिष्टानामेव व्यंग्यत्वव्यवहारः वक्त्रादिवैशि

एवादयश्चेह यथान्यस्यार्थबाधकास्तथा प्रागुपपादितम् असंलक्ष्यस्येति विभावादिप्रतीत्य
विनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात्क्रमोवश्यंभा
वी स तु लाघवान्न प्रकाशत इत्यसंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यः रसभावेति भावप्रशान्त्यादिरिति
रसस्य तदेकघननिरन्तरायप्रतीतिचर्वणीयत्वं निरन्तरायस्य प्रशान्त्याद्यतिशयाभावः
अत एव विरोधाङ्गोपि भावो रसस्यासंभावितो न तु स्थायिगतत्वेन केषांचिद्व्यवस्थापितो अ
क्रम इति रसादिरूपोऽसंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यो योऽयं ध्वनिव्यवहारप्रयोजकः अत एव ध्वनि
कतायां ध्वनेरात्मांगिभावेन भासमानो व्यवस्थित इत्युक्ते रसनिष्पत्तिरिति अत्र पक्षचतु
ष्टयमवदीयते उत्पत्तिपक्षः अनुमितिपक्षः भावनापक्षः व्यक्तिपक्षश्चेति आद्ये पक्षे सू
त्रस्यायमर्थः विभावस्य स्थायिना सह कार्यकारणभावलक्षणात्संबंधरूपाद्रसनिष्पत्तिः
अनुभावानां स्थायिना सह ज्ञाप्यज्ञापकभावसंबंधरूपात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिः व्यभिचारिणां स्था
यिना सह पोष्यपोषकभावसंबंधरूपात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिः द्वितीये विभावादीनां गम्यगम
कभावाद्रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्रानुमितिः तृतीये विभावादीनां संयोगात्साधारणीक

का॰प्र॰
सं॰१४
14

रणाद्रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्रभोगः चतुर्थे विभावादीनां संयोगाद्गम्यव्यंजकभावाद्रसनिष्प
त्तिः निष्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः निष्पत्तिरिति लोल्लटमते कार्यकारणभावेन ज्ञाप्यज्ञापकभावे
न पोष्यपोषकभावेन च यथाक्रमं विभावादिभिः स्थायिनस्त्रिप्रकारः संबंधः संयोगः अत एव
निष्पत्तिरपि त्रिविधैवात्र पदे व्याख्येया तत्र चानुकार्ये संभवन्स्थायिभावः पुष्टतया स्थितो
मुख्यतया रसः अपुष्टस्तु स्थायी नर्तके तूपचारेण रसस्थितिरिति श्रीशंकुकमते तु का
रणकार्यसहकारित्वेन लोकेगमकत्वेन प्रसिद्धानां हेतूनां कृत्रिमत्वेन चमत्कारहेतुत्वादलौकिक
विभावादिव्यपदेशभाजः सूत्रेनिर्दिष्टाः तैरेव सुसंभवितानां गम्यगमकभावलक्षणः संबंधः
संयोगस्ततो रसनिष्पत्तेः प्रतीयमानतयावस्थितिः सा चानुकर्तृविषया सामाजिकसंवेदिनी
च उभयतो रत्याद्युपरससंवित् नत्वानुकर्त्ता रामत्वेन प्रतीतो रससंविद्विषयः रामत्वेन
च प्रतीतिः काचित्सम्यक्सा च द्विधा राम एवायमित्यन्यरूपत्वव्याहृत्या एका अयमेव रा
म इत्यप्रत्ययव्याहृत्या द्वितीया द्विविधापि चेनेह स्थिता अवधारणेनाप्रतीतेः का
चित्तु न मिथ्या यत्र रामोयमिति उत्तरप्रतीतो उत्तरकालिको रामोयमिति वाधकप्र

स्येतोऽद्भवः सोऽपि प्रकृतेन स्थितता बाधकप्रमाणस्यासंवेदनात् काचित्तदुल्लास्यमानो उभयकोटि
संस्पर्शेन संशयप्रतिपत्तिसंभावा संशयोऽपि द्विविधः रामोऽन्यो वेति विशेषसंशयः एक
रामः स्यान्नवेति सत्ताशंसयो द्वितीयः न चाद्योऽति स्थूलत्वेनासंभाव्यमानत्वान्न शङ्कितः द्वि
तीयस्तसंभावितोऽपि स्फुटं वेद्यत्वान्निराकृतः काचित्सादृश्यप्रतीतिर्यथा रामसदृशोऽय
मिति सोऽपि सदृशवस्तुद्वयप्रतीतिपूर्विका भवन्ती नटभावादिह नास्ति एवं सम्यङ्मिथ्या
संशयसादृश्यप्रतीत्यभावोऽपि रामोऽयमित्यवच्छेदपरिहारेण चित्रतुरगप्रतीतिरिति चतसृणा
भावेऽपि चित्रतुरगोऽयमितिवदयमवस्थितप्रतीतिरुपक्रमनीयवाल्लोको नटतामेव प्रकाशयति ।
अत एव सामान्यरूपतया रामत्वेन प्रतिपत्तारः कर्तृप्रतीतौ विभावादिव्यपदेश्यैः कारणा
दिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनाप्रतीतैर्विद्यमानोऽपि सामाजिके रूपाद्यवलाद्दृश्यमानत्वे
न संभाव्यमानः स्थायीभावो रसः स चानुमीयमानः स्थायी भिन्नरूपसम्यक्त्वादिवैलक्षण्ये
न साध्यमानतयानुमीयते अत एव रसस्पर्शनीयत्वाच्चर्व्यमाणैकसारत्वात्तथाव्यपदेश
इति भट्टनायकमतेन रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तिः यत्तानुद्दिष्टयता भोगयन्तः प्रति
पित्तः न चोत्पत्तिर्वादिना लोल्लटेन विभावैरेवोत्पत्तिरङ्गीकृता अनुभावव्यभिचारिणोः प्र

का॰प्र॰
से॰ २५
15

न्यायकत्वेन पोषकत्वेन चाभ्युपेयत्वात् प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशंकुकेनांगीकृता अभि
व्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिभिरभ्युपगता तत्र त्रयाणामपि पक्षाणामिदं
साधारणं दूषणम् स्वगतत्वेन तथाभावेन रसनीयं परगतत्वेन ताटस्थ्याद् रसनीयत्वाभाव
एव अभिव्यक्तिपक्षेपि विषयार्जनतारतम्यादपि रसनीयत्वाभावः तत्पक्षे च यत्नकाभोग
पत्तोंगीकार्यः भोगस्वरूपस्यानिष्पत्तिपर्यवसायी जननादिविलक्षणः ते च देशकालाका
रनियमेन प्रवृत्तेरुत्कर्षणाकाराक्रान्तत्वात् अस्य च तद्विलक्षणेनालौकिकत्वादुक्त
दोषातिक्रमात् तथाहि काव्यात्मनः शब्दस्य त्र्यंशो व्यापारः अभिधाभावकत्वभोगकृत्त्वा
ख्यः तत्राभिधानित्वेन रसोन्तराय निष्पत्तेन मुख्यामुख्यभेदेन द्विविधः शब्दव्यापारः स एव
स्त्वेतिहासयोरपि यथाक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभुमित्रसंमितयोः साधारणः अंशद्वयं
तु काव्यनाट्ययोरेव उभयत्रापि व्यापारप्राधान्यात्कान्तासम्मितत्वेन व्यवस्थितेः तत्र
भावकत्वे सीताप्रभृतिविभावादीनां यत्राप्यसंभवः तत्राप्यभवद्भावने साधारण्यापा
दनार्थम् तत्त्व काव्ये गुणालंकारवत्त्वाद्दोषपरिहाराच्च संभवति नाट्ये च चतुर्विधाभि
नययोगात् सामग्रीवैचित्र्यादिपदार्थानां वैचित्र्यलाभः तथा यथा रजनिकरमयूखसन्निकर्ष

णा चेदुक्तो नोपलभ्यते त्वतोत्पादः एवं काव्यनाट्ययोः सामग्रीवैशिष्ट्येन साधारणीकरणं नाम
भावकत्वव्यापारः साधारणीकृतेषु विभावादिषु साधारण्येनैव विषयीकृतस्य स्थायिनः स
हृदयचर्वणाविषयकारित्वं नाम भोगवत्वं पर्यवसानिको व्यापारः ततश्च सहृदयरंजना
ज्ञायासंमितत्वं भोगस्वरूपत्वेन रसात्मा योगिनिश्चब्रह्मास्वादसन्निकृष्टः इत्याख्यामतन् ३ ध्वनि
दर्शनानुसारिणामाचार्यश्रीमदभिनवगुप्तमते व्यंग्यो रसो विभावादयो व्यंजकाः व्यंग्य
व्यंजकभावलक्षणश्च संबंधः सूत्रे संयोगशब्देनोक्तः ततो रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः
स च रसः सामाजिकानां नाट्यकार्ये नाटकर्णैः सामाजिकानां निजचमत्कारप्रसंगात् तेषामेव
वासिलोकोत्तरचमत्कारः नाट्यकार्यस्य लौकिकपरिमितसांतरायचित्तवृत्त्याक्रांतत्वात् ना
टककर्तृत्वस्य तथाविधचित्तवृत्तिशून्यस्यानिष्ठयोजनत्वाच्च चमत्कारयोरभिव्यापनाच्च कारण
कारणत्वादिपरिहारेणेति तत्र कारणादीनामेव लोकोत्तरसाधारणीकरणव्यापारवत्त्वाल्लो
कोत्तरविभावादिव्यपदेशः तस्मात्साधारण्येन स्थायिरूपस्य प्रमेयस्य साधारण्यात्प्रमातृर
पि साधारण्ये अनन्तविभावादिसाधारण्यहेतुकसहृदयोल्लसनादियत्तिः प्रमातुः पारमि
तायात्तान् सहृदयोल्लसनादिकं भवति तदभेदेन स्वात्मनः प्रतीतिः प्रमेयसाधारण्येन यदे

यसा० ३ दोषो० ३

षष्ठ्यास्तस्यांगीक्रियते इतिनिरुक्तं व्यंजनदर्शनम् तथाहि निर्वासनस्य रसचर्वणाना
स्ति श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयो हि नाट्यमंडपांतः प्रविष्टा अपि चमत्काराभावात्कीलस्त
याएव प्रशांतब्रह्मचारिप्रभृतयश्च शृंगाररसास्वादे वीतहि रंगाः गाढरागाणां च शांतरस
चर्वणाभिन्नाः अननुभूतशोकस्पर्शानां करुणास्वादावसरे पाषाणायन्ते वाचानादि
कालानादिवासनास्थायिभिन्नैव विभावादिवशादास्वादमापद्यते तद्व्यभिचारित्वात्तो
त्रिकत्वाद्रसस्य ह्रस्वविभावादिभिर्व्यंजनादेवचस्थायिनो रसत्वं व्यंग्यव्यंजकभावो हि तेषां
संबंधः तथाहि द्विविधमिह सत्त्वे प्रकाशनं एकं तावत्कारणे सूक्ष्मरूपतयाव्यवस्थित
स्य स्थूलरूपत्वेनाविर्भावः स्थायिनो भावस्य रसत्वेन दधिरूपत्वं एतच्च प्रतीयमानपेक्षामपि केव
लवस्तुसमवेतमेव व्यंजनं द्वितीयं तत्पाय प्रतीतिसाहित्येनैव घटप्रतीतेः प्रदीपस्य व्यं
जकत्वात् तदुक्तं ज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेर्थे व्यंजको मतः यथा दीपोऽन्यथाभावो को
विशेषोस्य कारकात् इति तत्र हि रसस्य विभावादीनां च द्वितीयो व्यंग्यव्यंजकप्रकार आश्री
यते पानकरसादिन्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येन रसप्रतीतेः अतएव ध्वनिकृता
रसाद्याश्रयेणासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यकत्वमुक्तम् प्रदीपघटादिदृष्टान्तस्तु व्यंजनेप्रदर्शितः

संलक्ष्यक्रमव्यंग्यादौ कथं व्यंग्यत्वमिति चेत् तत्रापि व्यंजकप्रतीत्युत्तरत्वेन व्यंग्य
प्रतीतेः क्रमवत्त्वेऽपि व्यंजकप्रतीतिकाले तावद्व्यंजकप्रतीतेरस्तित्वसद्भाव इति प्रदी
पघटन्यायेन स्थित एव व्यंग्यव्यंजकभावः तत्र हि शब्दे केवलव्यंजकप्रतीतिः प
श्चात् व्यंजकसहितव्यंग्यप्रतीतिर्द्वितीयामेव शब्दे का हि शेषः वास्तवस्त्वक्रमत्व
यत्राप्यस्मिन् केवले शब्देऽप्युत्पलपत्रशतव्यतिभेदन्यायेन न संलक्ष्यते उत्तरत्र तु संल
क्ष्यत एव संलक्ष्यत्वेऽपि व्यंग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यंजकप्रतीतिरस्त्येव तावता प्रदीप
घटदृष्टान्तोऽपि न संगच्छते तदुक्तम् ध्वनिकृतैव न हि व्यंग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दू
रे भवति एवमेव चैतत् व्यंग्यप्रतीतौ हि व्यंजकप्रतीतिरुपयुक्ता न व्यंजकप्रतीतौ
व्यंग्यप्रतीतिः घटप्रदीपवदेव प्रदीपप्रतीतेः केवलायामपि भावात् तदेतदुक्त
कालप्रसक्तमास्तां प्रकृतं तु विभावादिभिर्व्यज्यते रस इति सा व्यवस्थितमेव एवं
च व्यवस्थिते रसस्य कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वं भोग्यत्वं पराकृतं भवति तथा हि कार्यस्य का
ड्स्तो न भवति कारणाभावप्रसंगात् घटवत् यत्काले मर्दनं तत्काले मर्दनं स

स्वमिति न्यायेन कार्यकालेपि कारणस्याभावः स्थितिरेवैतत् मर्द्दनस्य स्पर्शरूपत्वात्स्प
का.प्र. र्शसंवेदनसमये ऽतः स्पष्टत्वविशेषभावत्वाच्च सुखस्य न हि सुखं नाम अन्यत् किंचि
सं.१७ द्भिन्नं तः स्पष्टत्वविशेषात् ततो मर्द्दनं स्पर्शः न सह भावाच्चातः स्पर्शत्वविशेषः न।
17 देव च सुखमिति नास्ति पौर्वापर्यं इह तु कार्यत्वाद्विभावानन्तरकालिकत्वं रसस्येति विभावैः
सहभावो न स्यात् शक्तिश्चेत्तस्मान्न कार्यो रसः किंच कार्यं ।व नियमेन कारणज्ञानम
पेक्षते इह तु नियमेन विभावादिविज्ञानापेक्षा रसप्रतीतिरिति कार्यत्वं विहाय कि
मन्यदवशिष्यते ज्ञप्तिविषयत्वात् प्रमेयं तर्हि स्यात् नैतत् सिद्धस्य प्रतीतिर्भवति न
च रसः पूर्वसिद्धः प्रतीत्यविशिष्टस्यैव रसत्वात् अतश्च न रसः प्रतीयते अपि तु
प्रतीयमान एव रसः अत एव सिद्धत्वाभावात्सा रसस्य प्रतीतिश्चर्वणा शब्दवाच्या
एवं तर्हि चर्वणीयत्वात् भोग्यत्वं स्यात् एतदपि नास्ति भोग्यत्वं हि भोग्यविषयत्वं भो
गश्च किंचित्स्वरूपमेव किंचित् उत स्वित् प्रतिपत्तुः स्वरूपं तत्तावद्रसस्वरूपम् प्रतीयते
तस्य नीलादिन्यायेन वस्तुस्वभावतयैव तस्याभावात् प्रतिपत्तुः स्वरूपं चेत प्रतिपत्तु

दपि किमिच्छाद्वेषादिन्यायेन तेषामप्रतीत्यामस्ते जडत्वाद्व्यापारस्य तत्त्वादिविशेषान् प्र-
तीत्यामस्माचेत् प्रतीतिविषयस्तर्हि भोगः स च प्रमेयनिष्ठः प्रमेयस्य रत्यादिः स च नि-
यमेन विभावादिप्रतीतिसापेक्षः प्रतीयते एवं च यावत्प्रतीतिविषया एव विभावा-
दयो रत्यादिप्रतीतिहेतवस्तावत् तज्ज्ञानेनान्यथाहेतुरित्यादिहेतुत्वेनाख्यानं व्यंजक-
त्वेनलक्षणानतस्तु व्यंग्यो रसो व्यंजका विभावादयः इति स्वभावस्थितं केवलं व्यंग्य-
व्यंजकयोर्देशकालसंबंधाव्यक्तेराभावाद् रसस्य भावादपर्यवसायि साधारण्येन तय
लोकोत्तरत्वेन तद्वर्णानद्वर्णामितिनास्त्वेदमद्वर्णं सिद्धमितिनम् इदानीं ग्रन्थो विव्रिय-
ते तानि च विदिति वेच्छतृहस्तनकथ्यते इति तथा चोक्तम् प्रतिभासितसंदेहो न तत्त-
त्वेन विपर्ययः धारसाववयमित्याक्षिवासावेवायमित्यपि विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादवि-
वेचित विस्तवः प्रत्यापर्येवप्रज्ञोतस्फुरत्तव भवः कया इति सेयम संगेषितिस्त्री
कत्वंयक्रमेणालंबनोद्दीपनविभावत्वयोदाहरणार्थं तथाहि काव्यबलादेव प्रती-
तेः शिक्षाभ्यासान्वितैकेनास्वपानायतनभवप्रकाशानेष्वभ्यासस्य वर्णितेतिप्रभ्या-

का·प्र·
से·१८
18

मेन प्रवर्त्तितं यद्व्यभिचारिणामेव स्वकार्यमनुभावलक्षणं न प्रकाशनेन चित्त
वृत्तिविशेषणाव्यभिचारिणां प्रकटनेन अवश्याशिक्षणोपदेशेन योऽभ्यासः पौनः
पुन्येन प्रतीतिस्तेन निवर्त्तितं संपादितं यत्त्वकार्यं कृत्रिमनिजानुभावार्जनेन
प्रकटनेन विभावारोपगमकात्मा गम्यः भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावनाभा
व्यभवनमर्थव्यापारो भावसंयोजनाख्यपरसंवित्तिगोचरः आस्वादनात्माव
भावो रसः काव्यार्थ उच्यते विभाव्यन्ते भावादिभिरिति विभावाः यदाह भरतः
बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रिताः अनेन यस्मात्तेनासौ विभाव इति संज्ञितः
अनुभावयति नानार्थान् भावाद्यंगसत्वाभिनयैरिति अनुभावाः नटस्थले एतेनान
मिति यदाहुः कथ्यते वक्ष्यमाणाभिव्यक्ति पदस्य नामगतत्वेनेति . सत्वोद्रेकेति स
त्वारब्धव्यगुणोद्रेकेन प्रकाशानंदमयी या संवित्तिस्तत्र विश्रान्तिः संविदन्तर्वेद्यान्तरस्प
भावः सत्त्वे हि सत्त्वस्य प्रीतिशब्दवाच्यानंदरूपत्वं . प्रकाशशब्दयोजनत्वं चोक्तं प्री
त्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति ग्रंथेन अन्यमतेऽदर्शितेन

सर्वं गुणेन प्रकाशानंदात्मिका या संवित्तन्मया विश्रांतिर्योगिनो विगलितवेद्यांतर
त्वेनावस्थितिस्तस्या इव सततत्वस्य भोगस्य तेन तत्त्वमेव सततं साधारणीकृतावि
भाव्ये भावकत्वव्यापारेणाधिन भुज्यंते तद्व्यापारो भोगः स साध्यवस्थानुल्येन भो
गेन भुज्यंत इति तात्पर्यं — कारणादिभिरिति आदिनाकारादिभ्यः भृज्यपदेषु प्रभृ
तेभिरत्रभावैर्निर्वेदादिभिस्तु व्यभिचारिभिः स्थायिन इति रत्यादेः अभ्यास या
त्ववतामिति यौनः ॐ अभ्यासः पौरनः पुन्येनानुशीलनं पाटवं तत्तत्प्रकर्षः ता
देऽचत्वविधाभिनयमहिम्नाकाव्येच गुणालंकारमहिम्नालौकिकविभावादि
व्यपदेशैः अपंच्यपदेशोनिमित्तनिरपेक्षेण भवनात्याह : विभावनादिव्यापार
वत्वादिति यत्रविभावादिशब्देन व्यवह्रियंते तदेवमेवंविधिस्ताकारतत्पादिश्र
रानिश्रुया साधारणेन कारणादीनि प्रतीयंते इत्याह ॥ ममैवेति परस्येति
विभावादयः अनवसायात् अनिश्रुयात् वासनामनयेति रत्याद्यनुभवे न पा
वासनासंस्कारः तदात्मतयाभिव्यक्तिरेव स्थित इति यावत् साधारणोपायेर

ति साधारण्यादुपायाः साधारणेन प्रतीता विभावादयः तत्काले विभावाद्यनुभ
का॰प्र॰ वकाले उन्मिषितः स्फुरितः अपरिमितभावेन प्रमातेति स्वगतत्वेन रतिप्रतीतौ
सं॰ १५ कामिलिप्सपरगतत्वेन द्वेषादिना हर्षस्य वा चन्द्रादिवत्साधारण्यप्रतीतौ नाट्यस्य मेव न
१७ रसनीयत्वं रसनीयत्वे स्वस्ववन्नियतनिष्ठत्वे कामित्वेन तस्मात्सर्वप्रमातृणां योग्य रस
नीयः सर्वप्रमातृतादात्म्येनैव रसात्ते अतएव नाटकमंडपान्तः प्रविष्टाः सर्वे
हृदयसंवादभाजो भवन्तीत्युच्यते संवादभाजेति साधारण्येनेत्यस्य विशेषणं स्वा
कारइवेति सामाजिकप्रमातृस्वरूपं अभिन्नोपीति संवित्तादात्म्यात् गोचरीकृत इति
रत्यादिभिः पररसस्य वैलक्षण्येनोद्बोधकस्य दानात् विभावादिजीवितेनेति व्यंजकपरि
त्यागेपि हि व्यंग्यस्याप्रतिभासनात् कारकेति कारकत्वम् दण्डवच्चटस्य वह्नाविव धूम
स्य ज्ञापकत्वं तद्वर्जनं अन्यत्रादिति यद्विलक्षणा व्यंजकरूपं कार्यो प्युच्यतो मिति प्रौढ
त्वेन सर्वप्रतिष्ठापितमार्गा योजना लौकिकेति लौकिकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमा
णानि अस्फुटत्वयोगीति संविदंतरोन्मुख्यात् विश्रांतिभाजिच रससंवेदने।

८

स्वतस्फुरत्त्वेन विश्रान्त्यापत्तेश्च लक्षणं परिमितयोगिनां भिन्नसंतानां ज्ञानानि नाट्यस्थो
नवत्वयगमयनिष्पन्नस्य तद्विषयावेशेन स्वस्फूर्तिः अपरिमितयोगिनां शांतब्रह्मसा
क्षात्कारिणां संवेदनानि शांतत्वाद्वैद्योपरागशून्यत्वेन स्वात्ममात्रपर्यवसितानि इदं।
तु रसस्वभाववेद्ययुक्तमेव अत एव सर्वविलक्षणत्वाल्लोकोत्तर रसस्य संवेदनं ननु
संवेदनगोचर इत्युक्तम् संवेदनं हि ज्ञानं तच्च द्विविधं बालकादि विज्ञानसदृशम् मू॰
मुग्धवत्सजं निर्विकल्पकं विकल्पश्च नामजात्यादियोजना त्वनयोर्मध्यात् केन गृह्यत
इत्याह तद्ग्राहकं चेति तस्य रसस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वादिति स्वात्मन्यविकल्पिका विकल्पि
२ का इत्युक्तता उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनसार विमर्शमयत्वेन विभावादीनां मिलितानां कि
मर्थं व्यंजकत्वमुच्यते अन्यतमस्य व्यंजकत्वमुच्यतामित्यत आह व्याहार्दय इति मिलिता।
इति इह निर्दिष्टाः यत्र तु प्रयोगे केवलानां निर्देशस्तत्रासाधारणत्वेनान्यतमद्वयोपेक्षा
त्रयाणामेव व्यंजकत्वं तत्रैवोदाहरणं त्रयं दत्तं ननु विभावादीनां केवलानामपि व्यंजक।
त्वं मस्ति तत्कथमुक्तं मिलितानामेव व्यंजकत्वमित्यत आह विपदित्यादि प्रसाधित एवेति।
विषयस्त मर्मी अप्रसीदेति परमहिम्नाकृष्टभुजा सैषा गा तु भावपर्गो मुग्धपदार्थेन
वै र्त

व्यभिचारिवर्गस्याविरिष्यते श्रृंगम्लाननादेरनुभावस्यानुकृत्याकथमपीति पदार्थिनोऽभिला
ष चिन्तोत्सुक्यादिर्व्यभिचारिवर्गो विभावस्य नायिकारूपः रूपादिरिति पदार्थिनः सहसा प्र
का॰प्र॰ सं॰२॰ स्मरणादिरूपेणानुभवः प्रेयसीति विभावस्य प्रकाशयते पूर्णोत्तराभित्यत्र आलोकनव्यापारस्य प्याः
20 गाढत्वः असाधारणत्वमतिशयेन रम्यत्वं श्रोणोताऽऽरम्भाइति भरतगाढानसारेण शान्तस्तन
वमोरसो ज्ञापयिष्यते परस्परावलोकनेति संभोगस्य क्रमशादि मध्यानां वस्यानि दर्शि
ताः शून्यं वासगृहमित्यत्र बालेति निर्दिष्टायाः नायिकायाः प्रियेणेति निर्दिष्टस्यालं
बनविभावः एवं प्रियस्यापि बालाऽऽलंबनविभावः परस्परावधिष्ठानसंभोगस्य उ
द्दीपनविभावस्तु शून्यं वासगृहं शयनं च नायिकागतत्वेनानुभावा वि— कनादीनि तु
बन पर्यन्तानि पुलकालोकनेन व्यभिचारिभावभूतायाः लज्जायाः विभावाः नायकगतत्वे
न व्याजनिद्रा अपगतो पुलकोद्गमश्च सात्विकः परिचुम्बनं चानुभावो व्यभिचारिभावस्य
विलोकनेन शंका उत्पादनेन च य— तस्यापि निर्भयेन त्रासः निर्वर्णनेन हर्षः परिचु
म्बनेनौत्सुक्यमालोकनेन लज्जा स्यामिति दिष्टः नायकगतत्वेन च व्याजनिद्रापायस्ये—
धृतिरकारणमोपनहूपमवहित्थं च चिरं परिचुम्बनेनौत्सुक्यं हर्षश्च व्यभिचारिभावः २

प्रतिपादितः एवं च विभावानुभावव्यभिचारिकलापसंयोगाच्छृंगाराभिव्यक्तिः नम्रमुखीत्या
नेन लज्जातिशयेनातीवव्याकुलीभूता येन मुखानमनेपि नस्वातंत्र्यमिति व्यज्यते यस्या
स्त्रिमुदितस्य प्रियस्यैतेनिप्रतिनिर्देशनात्सोविशिष्टप्रियोभूदिति व्यज्यते चिरमित्यनेना
शिथिलकचग्रहणानावर्ज्जितुं विना यावत्स्यापगमसंभोगांगीकारस्य भवति नायिकास्व
स्यैवाग्रेऽत्यादरणमेतत् शनैरित्यनेन निधुसंधानितोरुसंक्षोभभीरुता व्यज्यते नि
शाव्याजमित्यनेनानुरागतनव्यवप्यं स्वयमेवचुंबनादिकं विधास्यतीतिर्थोनव्यक्तिः वि
स्वव्यमित्यविस्मयणकारित्वं लज्जाक्रियायैस्याससमानकर्त्तृ बाहुलीकरोतिकानड्र
ष्टः लज्जानम्रेतिनिश्चंतरंगीनउशिजर्थविशमनेबालायाकृत्स्नत्व ग्रक्षोभयाधिष्ठानत्वे
रतेर्नायिकायाः प्रयोजकत्वमुदाहृतंत्वं नम्रमुखीतितनायिकस्य वीडिकयाग्रथ
नानि सस्मितायेयं सखीनायिका सैवनेत्रोत्सवः अत्रनम्रमुखीप्रियतमस्तुपरस्परमा
लंबनविभावौ उद्दीपनविभावस्तु शय्यातदादिसंचयसमूह सपत्नालीनिर्गम
नेन यारंभापितः अनुभावोवीटिकास्पर्शः व्यभिचारिभावस्त्वं नम्रमुखीतिचाटक
रूपः स्तत्यास्वयोरतिभावः कथितः एवंविधस्यस्यायिना भावान्याविशिष्टानौव्य

का·प्र·
सं·२१
21

भिचारित्वं तडिद्दीपिकास्पर्शनेनौत्सुक्यचपलतया वेगानां स्वीकारः प्रेमार्द्रा रम्याय
नुवादेन परिचयातु ज्ञाह रागोदयाभावे शुचिरिति विधेयं मन्यध्वं शोमालभ्याः आ
प्रांसा इत्ता अत्र माधवस्य मालती आलंबनविभावः वसंतोद्यानादिभिः अवर
धगतं उद्दीपनविभावः का— दिवाविकोनुभावः एतै रत्याभिलाषविप्रलंभसंभोगो
व्यज्यते अन्यत्र व्रजतीति अत्र विरहोत्कंठिताया अनागतो नायक आलंबनविभावः
अंतः श्रवणादिपदनिष्ठमुद्दीपनं विवर्तनाद्यांगिकोनुभावः अन्यत्र व्रजतीति शंका
सूयाच्च अनूयमानस्य चिंताच स्थितनेनव्यभिचारिभावः एतै रतिविरहविप्रलं
भः लयस्तत्त्वापने । – प्रांतोसः अरं सरव्युर्भावस्सरव्यं तेनोपदेशः जीवितस्
प्रिय इत्यामंत्रणपदद्वयं प्रियेतित्वस्य हि शेषणे प्रियसखैवेत्यत्र विशेषणां
नवाच्यं अलीकेति विपर्ययेण — ।खिन्नअलीकेति शुकाः पाठनीयाः शारिकाः
भोजनीया चकोराश्चंद्रिकापानाय मोचनीयाः इत्येवंरूपः स्नेहः प्रेम्णेत देवदं
वनादिना प्रकटतां नीतं प्रणयप्रवणामालिख्येति अत्र शापविप्रलंभे यक्ष
कस्यान्यामिति निर्दिष्ट आलंबनविभावः मेघोदयादिरुद्दीपनविभावः चित्रले

यनेवाद्यस्त्वानुभावः स्मृतिर्व्यभिचारिभावः एतैरत्र प्रतापविप्रलंभोव्यज्यते आक्रं
चेति अत्रालंबनरूपोविभावो विप्रयोगो उद्दीपनरूपस्तु — रुदनादिः अ
नुभावः कपोलस्यंदनदृष्टिसंकोचादयः व्यभिचारिणस्त्ववहित्थादयोऽनुक्ताअ
प्यूह्याः करुणात्मरतिरिति अंगेशुक्तुनवत् उद्दीपनं रोदनपरिदेवने अनुभावः तदा
त्विश्रानिर्वेदग्लानि चिंतादैन्याद्याव्यभिचारिणः एभिर्व्यक्तः करुणरसाभिव्यक्तिः
स्यबुदं निर्मोन्वनं मरणमदीर्घकालप्रत्यायत्तिरितिकेचित् मद्गृ प्राणात्यागेऽ
द्गनिधावर्धविचारात्विलक्षणप्राणकरणादीमीत्यन्ये करुणमिति अस्यत्यामगतः
क्रोधः स्थायिभावः तत्र गुरुघातकः मालंबनं उदायुधतमुद्दीपनं अनुभावो उष्ट्
ष्ठदंशोमांसेदिन्वलिकरणप्रतिज्ञा आवेगामर्षचपलतोग्र्याद्यस्तु व्यभिचारि
णस्त्वेतदनुभावगम्याः तैरत्र रौद्ररसोभिव्यज्यते कार्यारंभेषुसंरंभः स्थेयानुत्सा
ह उच्यते तत्प्रकृतिकोवीरः द्वप्राइति लोभितेइति मात्सर्यपेनैव निर्वीर्य
त्वं अत्र वीररसे मेघनादमत उत्साहः स्थायिभावः अत्र रामभद्र आलंब

का-प्र-
से-२२
२२

नंजलनियमनमुद्दीपनं वानरलक्ष्मणत्यागेन रामान्वेषणमनुभावः तदादिश्ना
धृतिगर्वौत्सुक्यादयो व्यभिचारिभावाः ग्रीवाभंगेति अत्र भयानकरसे मृगगतं(
भयं स्थायिभावः तत्र दु— न्ताधिष्ठितः स्यंदनश्चालंबनं तदीयमनुपतनं श्रा
वयानतोन्मुखंचोद्दीपनं ग्रीवाभंगदृष्टिपाता— चेष्टाविशेषाश्चानुभावाः तदादि
श्राक्षु शंकात्रासम्भ्रमादयो व्यभिचारिणः एषामेव भयजनकरसव्यंजकत्वं उ
क्तमिति अत्र बीभत्से जुगुप्सामानाधिष्ठानाज्जुगुप्सा स्थायी वर्त्तमानश्मशान
मालंबनविभावः प्रेतकर्तृककृत्युत्कृत्तीदीन्युद्दीपनविभावः तदादिश्नास्त्वा(
नुभावा मुखविकूणननिष्ठीवनादयः व्यभिचारिणस्तु ग्लानिमोह व्याधिप्रभृतयः
चित्रमिति अत्राद्भुते विस्मयः स्थायी तत्र वर्ण्यमानो लोकोत्तरः प्रभुरालंब
नं तदीयं च निर्विकारित्वादि उद्दीपनं स्तुतिरनुभावः एवं नयनविस्ताराणि
मेवप्रेक्षणरोमांचादयोपि सामर्थ्यादवसीयंते व्यभिचारिणो हर्षौत्सुक्याद
यः व्यभिचारिणेयीति व्यभिचारिवादप्राधान्येपि सर्वविर्द्दिशान्यान्यप्रति(

पादनेनस्यापिवस्तुवचनात् इति निर्दिष्टवादीति इतिग्रहणमुपलक्षणत्वेन व्याख्येयं धिक्सा
न्वजंकरुपतिं धिगजावशात्रुमित्यादौ जुगुप्सादीनामपि भावत्वोपलंभात् नहि निंदात्म
कजुगुप्साविभक्ततां भजते एतप्यानाधिष्ठानायास्तस्यानुपाभावात् तौत्रिकोकिलस्याह
सुकंपाकस्तमः कमिति केचित्तवक्तृव्यापारोपादानमात्रं किंत्वेकरूपकमनिष्टम् यदि
चेतदेकविषयस्यान्तस्तु देवकर्मणि निर्दिष्टं शंकयेत् यं मगयस्यालिंगयशिध्यायशिचेति ए
यक निर्दिष्टतानुकामकभेदप्रतीतिः किंच तम इत्यादौ तन्वादेः पादेनहृत्तेन सर्वापिप्राधान्ये
वस्तुतो विनायं न रमसे इत्यादावप्यादिप्रतिग्रहणत्वमेव कामिनीव्यापारस्यैव वर्णायितुमिः
ष्टत्वात् एवं च यद्ग्रहणभूतं तस्तनियरतेन स्थितं तन्त्वात्क देवकेन चिरप्रकारेणोपादाय वक्तृव्या
पारोपादानं कर्तव्यं स्यात् पृथगुपादानात्तु तात्पर्यभेदः प्रतीयते इति रसाभावस्योदा
हरणां युक्तमेव विप्रलंभि दानेवर्तते कोपस्येति कोपाख्यस्य भावस्य शांतिरित्युत्
पद्यते इमइवेति प्रार्थनायपरास्तु खो मा भूदित्यर्थः उत्कंठस्येति उदयइत्यत्रपद्यते
आमालयन्नुत्तरंनर्मस्वीकुर्वन्न आवेगहर्षयोरिति पूर्वार्धे आवेगः उत्तरार्धे हर्षः त
योः संधिः सन्नमतं यथाक्रममवस्थाद्वयस्थितयोः आवेगहर्षयोः भावस्य शांत्युद

यत्तूक्तौ स्थितिरत्र मध्यमावस्था कस्मान्नोक्ता इत्युक्तम् भावस्थितिरित्येतिभावसत्तायाः
का॰प्र॰ स्थितिरूपत्वात् भावग्रहणेनोक्तत्वात् भावोदाहरणेनैव स्थित्युदाहरणमप्युक्तमेव।
सं॰२३ पृ॰ यदाहुराइतत्र क— गतेत्यादौ ननु रसांगभूतानां भावप्रशान्त्यादीनां ध्वनित्वं न युज्यत इ
२२ त्यत आह मुख्ये रसेपीति अप्रधानमतं ननु तत्र तदाहरणेषु रससद्भावात्कथं भावावस्थो
दाहरणत्वमित्याह मुख्ये रस इति इदानीं रसोदाहरणेषु शिक्षार्थं प्रत्येकं विभावानुभावा
व्यभिचारियोजना क्रियते साचोक्तैव प्रत्येकवाक्यग्रहणमिति यद्यपि निद्राव्यभिचारिभावः
तथापि तस्याश्चिन्ताहेतुविशेषत्वेन व्यभिचारिभावत्वात्तस्य चात्र व्यञ्ज्यत्वात्तया वक्तुमुचितेनम्
भावान्तरवाक्त्वं व्यभिचारित्वमिति व्याजेन तदाश्रयणस्यानुभावकत्वमुक्तम् अपरस्त्वि
ति अभिलाषहेतुको विप्रलंभो यत्रानिर्वृढे तमाममे मनोरथास्पदविषयोभिलाषः
विरहविप्रलंभो यत्रानिवृत्तिहेतुको विप्रलंभः ईर्ष्याविप्रलंभो नायिकान्तरव्यंग्यनाय
कविषयः प्रवासविप्रलंभः प्रोषितविषयः शापविप्रलंभो यत्र शापवशान्नायिक
यो— —ऽत्र न शापहेतुकोभवति करुणरसत्वं तत्कथं तद्धेतुको विप्रलंभस्यात्
मत्यंसापेक्षनिरपेक्षभावयुतो ऽनयोर्विशेषः शापहेतुकोपि सापेक्षभावो विप्रलंभः।

यथाकालिदासस्यविक्रमोर्वश्यांमेघदूतेचकरुणात्मानिरपेक्षभावः यथेन्दुमतीविषय
येऽजप्रलापेषुप्रेमार्द्रोऽभिलाषविप्रलम्भः अन्यत्रेति विरहविप्रलम्भः सायस्तुरिती।
ष्यीविप्रलम्भः प्रस्थानमिति अत्रप्रियजनमेदृत्तिनिर्दिष्टमालम्बनंप्रियतमनोन्तरव्यास
द्दीपनंकार्यमश्रुचानुभावः विषादश्चिन्तस्थाद्योगमनात् आवेगोमरणंचान्येसूच्यमाणा
व्यभिचारिभावः एभिरत्रप्रवासविप्रलम्भोव्यज्यते कामाद्विरत्येति शापविप्रलम्भः ए
वमत्रम्यैमादेविवित्यविभावादयोनिरूपिताः इदानींहास्यादिषु निरूप्यन्ते आकृतेति
अत्रहास्योदाहरणेहासस्थायिभावात्माहास्योरसः सचहासोरतिवद्भयाधिष्ठानता
मुप॰ भावेनहास्तकनिष्ठम् वसचात्रानिवद्धोऽपिहास्य विभावमात्रात्म्यात्प्रतीयते विभाव
श्चात्रालम्बनरूपोविश्वशर्मा यत्रतद्धासकउपनिवध्यते तत्रानुभावव्यभिचारिणाव
पि यथायोगमुपनिवद्धौज्ञेयौ रामाग्निति अत्रकरुणोदाहरणेभ्रातृशाद्ववाधा
शोचनीयोजनस्त्रीआलम्बनं हतमिति अत्ररौद्ररसे अस्यामगतःक्रोधःस्थायि
भावः उपगुपलमुद्दीपनं तेनहिगुरोरस्तन्यागभ्यातिप्यते भ्रूकुट्यादयस्तम।
र्यो वसेयाः दुराद्इति अत्रवीररसाभिव्यक्तिः गौवेति अत्रदर्षिप्यान्नादयक्षोभावि।

का॰प्र॰
स॰२५
25

शेषाः समग्रलोकव्यापिनः अनुभावाः एषामत्र भयानकरसव्यंजकत्वं उक्तमेवेति अत्र
जुगुप्सा स्थायिभावः सा च जुगुप्स्यमानाधिष्ठानान्तर्गता हि जुगुप्सावृत्तित्वेनावलंब्य
सहृदयास्साधारण्येन चर्व्वयंति स च जुगुप्स्यमानोऽत्रानिर्दिष्टोपि हास्यरसन्यायेन विभा
वसामर्थ्यादाक्षिप्यते तत्र एवं धेनुक्रमम् चित्रमिति अत्राद्भुतो विस्मयः स्थायिभावः स
च विस्मयमानाधिष्ठानः विस्मयमात्रवत्त्वेनैव कश्चिद्वर्ण्यमानोपि भवति एवं रसान्तरेष्वपि बो
द्धव्यम् अहोवाहारेति अत्र शांतरसो दारुणोपमस्थायिभावान्माशांतो रसः शमश्च वी
तरागस्यैव भवतीति तदधिष्ठानः तथा तिन्नस्यादिना सकलवस्तुनिस्सारत्वं परमा
र्थस्वरूपं चानुभूयमानमालंबनविभावः तपोवनाद्युद्दीपनविभावः सर्वभूतसमा
नपरार्थत्वकारितादयोनुभावाः धृतिमतिस्मृतिहर्षप्रभृतयो व्यभिचारिणः एतैर्वि
वा॰ भावानुभावव्यभिचारिभिः शांतरसाभिव्यक्तिर्भवति तत्र सहकृतेप्यवस्थावेति परमा
र्थस्वरूपमालंबनं तृणेऽपि इत्युद्दीपनं साम्यदृष्टिरनुभावः प्रार्थनारूपा चिंताव्य
भिचारिभावः एवं हास्यादयोप्यादिशब्देनैषामत्र शांतरसाभिव्यंजकत्वे इति एवं
विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यलक्षणभेदमुक्त्वा संलक्ष्यरूपं व्यं

ण्यलक्षणं ध्वनिभेदमाह अनुस्वानेति घण्टाताडनानन्तरं यदनुरणनं सोऽनुस्वानस्तद्व
शतेन संलक्ष्यः अनुस्वानोऽनुरणनं तदाभः क्रमप्रतीयमानस्तद्वदेशोऽलक्ष्यवत्स्य क्रम
यो व्यङ्ग्यार्थ स्तस्य स्थितिर्निर्यन्त्रस्त च त्रिविधिः शब्दशक्तिमूलादिभेदेन तत्र शब्दस्य श
क्ति द्वितीयोऽभिधाव्यापारः तथाहि प्रकृतार्थापेक्षया यो द्वितीयोऽर्थो यथा उल्लासि
तादिमिव लक्षणः स एव देशान्तरे वर्णापितं प्रस्तुतार्थाभिधेय एव वनत्र च शब्दस्याभि
धाव्यापारः तद्रूपायाः शब्दस्य शक्तिसाङ्गस्यार्थस्य मूलत्वे विनाभावस्यानुस्यानात् अ
नन्तरसाभिधाशक्तिरेव व्यञ्जनशक्तितया परिणता एवं च द्वितीयोऽर्थोऽव्यङ्ग्य एव अभ्युप
गम्यते न तस्य केवलस्य ध्वनिकारोक्तदिशा अव्यङ्ग्यत्वमुपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यतया
प्रतिपादितः अर्थस्य तु शक्तिर्वक्तृवैशिष्ट्यादिसचिवत्वे सामर्थ्यं यत्र ग्रन्थकारस्य तन्त्र
याभिप्रायः तस्माद्व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेः एवं द्वयोः सहार्थयोः शक्तिः शब्दस्य द्वि
तीयोऽभिधाव्यापारः अर्थगतं च वक्तृवैशिष्ट्यादिसचिवत्वे सामर्थ्यं यत्र ग्रन्थकारस्य त
त्राभिप्रायः उदाहरणप्रसङ्गे विचारयिष्यते वक्ष्ये चेति ननु अलङ्कारोऽपि व्यञ्जनः

का॰प्र॰
सं॰ २५
25

कथमेलंकाराद्वस्तुनः पृथङ्केनोक्तिरित्याशंक्याप्य प्राहेति निष्पीडयति अनलंकारमिति अ
लंकारो विचित्रवस्तु इदं तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः उल्लासेति कालो वैरिणां संहर्ता यः करवाल
रूपो महांबुवाहः महदंबुधाराजलरूपं वहति तमुल्लासेत्यर्थः अंबुवाहा — न्यभ्रादीना
मपि संभवात्करवालेन विशेषणं करवालस्यांबुवाहनरूपणे धनेहदाहरणेन स्योद्
वकेनैव तत्कार्यस्य सिद्धत्वात् एतच्चकस्यकल्पनाप्राय मित्यन्यथा व्याख्येयं करवालस्यैव
न्महदंबु विपुलं धाराजलं तस्य वाहमिति द्वितीयेऽर्थे कालकरः कृष्णरश्मिसूर्यो बाल प्रत्य
ग्रोऽनुनेमहांबुवाहो महामेघस्तमिति व्याख्येयं देवेन राज्ञा मेघाधिष्ठात्रा च गर्जितं भांका
रो मेघध्वनिस्तु निर्वापितः शमितः धाराजलमभिगतः स्पष्टत्वविशेषो नभः पातिप्रवा
हसलिलं च प्रतापः शौर्यं सप्रभावः आतपोऽध्याचरन् स्वश्लेषमाहात्म्याद्द्वितीयार्
थः प्रतीयते न तत्र चाभिधाव्यापारः प्रसरमालभते तथाहि तंत्रेणान्यायेन वादशप्रासद्वयगर्
च्चारिते यत्र त्वेकमभिधाशक्तियोगान्निजमर्थमभिधत्ते एक एव वा शब्दा उच्चारितो य
तः शब्दान्तरमिति शब्दान्यायेन न निःसरति यन्निर्येद्रूपं निजमर्थं प्रत्याययति सर्वथार्

भिधावाचकत्वैर्वार्थान्तरप्रतीतिरिति किं तत्र व्यंजनव्यापाराभ्युपगमेनेति उच्यते इह यदेव वर्ण
नार्हं न देवाभिधेयं अवर्णनार्हस्याभिधेयत्वेऽतिप्रसंगात् वर्णनार्हं च यथा प्राकरणिकः
अप्राकरणिकं वा यदुपमानादिना प्रयोजनवत् एवं च प्रकृते विषयेऽर्थान्तरे न प्राकरणि
कं नाप्युपमानादिनोपयोगवद्रूपनिबद्धं तत्कथमभिधेयत्वाद्व्यापारान्तरविषयेणोपगम्य
ते एवमपि प्रकृतत्वाभावात्प्राकारान्तरोपयोगविरहाच्च व्यापारान्तरविषयत्वं कथमिति चेत्
एवं तर्हि पर्योपयोगयोग्यता तथा प्रतीयते सा चोपमानत्वेनेति तेन सदृशोपमेयं कल्पि
तव्यमित्युपमालंकारोऽत्र व्यंजनव्यापारविषयो नार्थान्तरमात्रं अन्यथा संबद्धार्थाभिधायिता
स्यात् नचाहः अत्रवाकास्येति एवं च यथा अविवक्षितवाच्यो ध्वनौ यत्र धर्मी लक्ष्यते यथा रा
मोऽस्मीत्यादौ राज्यभ्रंशादयस्तत्र धर्मिवैशिष्ट्यमेव प्रयोजनमिति तस्मिन्व्यंग्ये धर्मिणामा
पि व्यंग्यत्वव्यवहारः तेषामेव वैशिष्ट्यात् तथात्रोपमेयेऽपि व्यंग्ये उपमानमपि व्यंग्यतया प्रति
पाद्यते तस्य लग्नत्वादौपम्यस्य तस्य चाप्रकृतत्वेनानुक्तत्वात् यद्येवमसंबद्धार्थत्वभयादुप
मा व्यज्यते बहिर्विरोधव्यतिरेकादिरलंकारान्तरं कथं व्यंग्यं स्यात् तेनासंबद्धार्थपरिहा

का·प्र·
सं·२६
26

यतेनैनत् यत्र वस्तुमात्ररूपस्यार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यसंबंधभयादेयस्यारव्यः।
संबंधः कल्प्यते यत्र तु विरोधादेरलंकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्यालंकारतादेवं वैचित्र्यात्मकता
हि चित्रस्य च विचित्रवस्तुसंकल्पनाहि चित्रेणालंकार्येण वाच्यभूतेनार्थेनाव्यभिचरित एव सं
बंधः एवं चात्रासंबद्धार्थत्वसंभावनास्ति केवलमत्रालंकारस्य प्रतीयमानत्वादात्मत्वेपि ब्राह्म
णश्रमणन्यायेन भूतपूर्वगत्यालंकारत्वं एवं तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं प्रतीयते य
द्वस्त्वेवेति लक्षितं तत्र कथमुपमामंतरेणासंबद्धार्थत्वपरिहारः अथोपमायामप्रांगीका
रः कथं तर्हि वस्तुमात्रं व्यंग्यं स्यात् सत्यं यत्र शब्दशक्त्या वस्तुनः प्रतीतिस्तत्र यदि न
संबद्धार्थत्वं नौपम्यं नालंकारांतरत्वं न हि वाच्यप्रतीयमानयोरन्यत् किंचित् तातेव्यामि
त्यभ्युपगंतव्यं अन्यथा संबद्धार्थत्वस्य परिहारो न स्यात् तातेयं चिंत्यमानं व्यंग्यं प्रति वाच्यस्या
र्थस्य सामर्थ्यविशेषः पर्यवस्यति स च वक्त्रौचित्यादिरूपः एवं शब्दशक्त्या वाच्यगतेन सा
मर्थ्यविशेषेणानंतरप्रतीतौ कार्यायामुभयशक्तिमूलत्वमेवात्र पर्यवस्यति न केवलशब्द
शक्तिमूलत्वं अत एव ध्वनिकृता अलंकारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलो लक्षितो न वस्तु

मात्रध्वनिः उभयशक्तिमूलस्तु शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽप्ये तत्कारिकावृत्तिग्रंथे प्रकाशितः अ
यं तु ग्रंथकार उभयशक्तिमूले भ्रांतः शब्दशक्तिमूलं वस्तुध्वनिमभ्युपगतवान् यस्मिन्नुरा
हृत्युदाहरणद्वये क्रमेणैव श्लेषोचितं प्रतिपाद्यो चित्रं चाश्लिष्टशब्दशक्त्यार्थान्तरस्यतीति विस्तु उ
भयशक्ति मूलत्वात्केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चित्रं यत्तु ध्वनिकृता दृष्टाकेशवेत्यादि शब्दशक्ति
मूलेप्युदाहरणत्वेन नोदाहृतस्तु उभयशक्तिमूले उदाहृतम् तयोस्तूभयोर्भवति लभते सा
वत्यत्र वनोपि व्यपदेशमिति न्यायेन मुख्यत्वमोभयशक्तिमूलत्वेपि अन्यतरव्यपदेशेन शब्दश
क्तिलेशप्रकाशनात् एतद्ध्वनिकृतानुभयशक्तिमूलोन्यादृशः प्रदर्शित इति प्रकृते मुख्यमेव श
ब्दशक्तित्वमुक्तमिति चिंत्यतयाप्रतिपादितम् तिग्मरुचिरिति तिग्मस्तीक्ष्णो रुचिर्यस्य प्र
तापो यस्य विधुराणां वैरिणां निशाकरपंथ्यहेतुः मधुरा सीलायस्य मतिमानयोस्तत्त्वेवृत्ति
र्यस्य प्रतिपदं पक्षाणां स्वपक्ष्याणामग्रणीः प्रधानं तथा तिग्मरुचिरादित्यो प्रतापरहितः विधुश्च
न्द्रोपि निशाकरः मधुर्वसंतोपि लीलारहितः मतिमान्नाप्तो प्यतत्त्ववृत्तिः स्वस्तुनिष्टः प्र
तिपन्निवदिवसोपि पक्षस्यमासार्धदिवसस्यन अग्रणीनीरंभकइति विरोधः अत्रा

का·प्र·
सं २७
27

ष्यादीनामभावाद्विरोधालंकारोऽयंगम्यः एवमा—नः पारमित्यत्रहितः समितः संग्रामात्मा-
प्रेरितिशयैर्हर्षं ददातीति यस्मात्संबोध्यते तथा यशोभिः सहितः सत्वसत्तामहितः कल्याण
निवर्त्तकः विरोधपक्षे ऽमितोपि समितः अहितोपि सहित इति योजनासभंगाभंगश्लि-
ष्टपदगतविरोधभेदेनोदाहरणद्वयं चित्रं नानाप्रकारमालिख्यं च कलाविज्ञानं चंद्र
कलाचअत्रविरोध व्यतिरेकालंकारस्ताद्वाच्यसंलग्नत्वेपि प्रतीयमानत्वादात्मत्वेनालंका-
र्यो ननुप्राधान्येन व्यज्यमानस्य कथमलंकारमित्याह अलंकार्यस्यापि यथाब्राह्मणः
संश्रमणोभवति पश्चाद्भूतश्रवंगत्या ब्राह्मणइत्युच्यते तथाऽलंकारोऽप्यंगितया प्रधान
व्यंग्यपदवीमधिरोहेत् पथिकानात्रसंस्तरोऽस्तिमनाक्प्रस्तरस्थलेग्रामे उन्नतपयोधरं प्रे-
क्ष्य यदि वससि तद्वससंस्तरत्यत्यादि प्राय्याप्रस्तरः पाषाणः एवमपि चेत् मेघमयंत
द्रष्टव्यंयंतुप्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेन नाजनिराकर्त्तमस्युपलभ्यते सर्वैश्चात्राविदग्धाः
तदुन्नतपयोधरं मामुपभोगो व्यज्यते प्रातिरपानिस्व· नचात्र विरोधालंकारशंक-
नीयः एकविषयताभावात् अन्योहिपानिरन्यश्चाप्रातिरिति उदाहरदारस्त्वेकवि

षयत्वात्सत्यपि विरोधत्वेऽलंकारो वेशानिरित्यादिवस्तुध्वनेरुदाहरणं उदारोऽक्षमागारकोपि
न ह्यपरीतोऽप्यनुदारः अत्र सर्वादिमेवोदाहरणस्तत्रार्थे विरोधालंकारसद्भावात् उदार
अनुदार इति विरोधः परिहारस्त्ववगतोदारो नारत्सुदारोस्मादिति वा एवं शक्तिमूलेनिर
णीयार्थशक्तिमूलेवितत्यनिरोहमाह: अर्थशक्त्युद्भवोप्यपीति तत्र द्वादशप्रकारत्वेऽयमभिप्रा
यः इह व्यंजनव्यापारमूलं ध्वनिस्वरूपं व्यंजनयोभयत्र व्यंजनेव्यंगेच दङ्गपदम् तत्र व्यंज
काश्रयेण प्रकारषट्कं तथाहि व्यंजकस्यार्थस्य मणितिमार्गेइतिवहिरसंभवेपि प्रौढोक्त्यानि
भन्नत्वं सापि प्रौढोक्तिः क्वचित्कविसंवंधिनी यत्र तटस्थेन वर्णनम् क्वचित्कविनिवद्ध
स्य वक्तृसंवंधनी यत्र रसाद्याविशेषवक्ता एवं च व्यंजकस्यार्थस्य त्रैविध्यं तत्रापि प्रत्येकं वस्तु
मात्रस्वरूपत्वमलंकारस्वरूपत्वं चेति द्वैविध्यं एवं व्यंजकस्य षट्प्रकाराः व्यंग्यस्यापि व
स्तुमात्रत्वालंकाररूपत्वाभ्यां द्वैविध्यं प्रकारषट्कस्य च द्वाभ्यां गुणने द्वादशभेदा भवंति न
नु स्वतःसंभविप्रभृतयो यदि व्यंजकार्थगतत्वेन भेदा उच्यंते तत्केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि
भेदत्वेन किमिति न कल्प्यंते अविशेषात् अथ व्यंजनोपयोगितया तेषां भेदत्वं तर्हि व्यंज
नस्योभयत्र व्यापारत्वाद्व्यंग्यार्थगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयंते उच्यते निमित्ताभि

प्रायेणोक्तत्वात् व्यंजकत्वेन त्रिविमित्तकं न व्यंग्यत्वं तथाहि कश्चिदर्थः कविनिबद्धेन व
का.प्र. क्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादितः इति व्यंजको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतः संभवेन यथा
सं.२८ शिखरिणि क्वनुनामेत्यादौ रागिन मंत्रेणा तस्यार्थस्य वचनानर्हत्वाद र्थान्तरं प्रति
28 व्यंजकत्वाभावाच्च। क्वचित्तु कविनिबद्धोक्तिमन्तरेणैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव
व्यंजको न स्वतःसंभवेन यथा सज्जेइ सुरहिमासो इत्यादौ अयं ह्यर्थो व हि संभवाभावो
न स्वतःसंभवी नापि कविनिबद्धवक्त्रा रसपेक्षेनैव वक्तुरावेशाभावात् कविप्रजापति
प्रौढोक्तिनिर्मितत्वेन त्वर्थान्तरं व्यनक्ति। कश्चित्तु नर्वहिरपि भावात् स्वतःसंभवेन
व्यंजको यथा एवंवादिनीत्यादौ अयं ह्यर्थः सत्वप लोकव्यवहारे स्थितः तथा
विधिस्तु लज्जाव्यंजकत्वेन प्रतीयते लज्जाव्यभिचारभावात् भावयोः रतिचारुवे
न प्रतीति विश्रान्तिस्वीकारात् प्रतिपद्यप्रतिपन्नासतीव स्वतेन व्यवहृतानव भाव
त्वेन तेनार्थप्राक्तिमत्त्वस्य वक्तव्यत्वे निरिदमुदाहरणे नासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्याभावध्व
नेः तस्माद्व्यंजकस्यैवार्थस्य व्यंजनेनिमित्तत्वात् स्वतः संभविप्रभृतयो भेदा उक्ता नत
व्यंग्यार्थगतत्वेनापीति वक्तृरूपस्वतःसंभविनो वक्तृरूपव्यंजकस्योदाहरणं प्र

रसेति अत्र मणिशिरोमणिः धनीनामग्र्यः अत्र धनसमृद्धिमयः इति मणिनेतन-
यनी प्रफुल्लविलोचना जाता अत्र सा अरोचकिनः प्रफुल्लविलोचनत्वं संद-
र्पदर्पदर्शनेन समर्थितं सदोस्मेकं भोगत्वं व्यनक्ति अत्र वाच्यस्य कविना प्रति-
पादितत्वेपि वह्निरपि संभवत्यतत्संभवितं अत्र स्वतः संभविना वस्तुमात्ररूपे-
णवाक्यार्थेन कृत्वाधनसमृद्धिमयेन हेतुना निजवासर्येणाकृष्टाहमेन मावर्जयिष्या-
मीति वस्तु व्यज्यते तथात्र कलसतेन सदैवांनिकनिष्ठः धनित्वेनाहतया रागः ध-
नसमृद्धिमयत्वेन रूपणः इति निर्धार्यघटकल्पनयनत्वं वस्तुमेनानाघासामना-
कर्षणीय इति ममैवोपभोग्यइति वस्तु व्यज्यते वस्तुरूपस्वतः संभविनार्थस्यालं-
कारव्यंजकस्योदाहरणं यथा धन्यासमति ॥ अत्र चातुर्कवर्णिनाप्याज्ञत्वेनतथन्या-
दृत्वधनैरेवरूपं नेतव्यवाच्या—तिरेकोना शंकनीयः अत्र शपथमात्रस्या-
पितत्वाद्वाचाशरीरस्पर्शनाभावाच्छपामीत्यजनात्मनेपदम् यद्दाणयतीति धा

का·प्र·
सं·२५
२७

च

यः समयचारति इत्यास्मान्नमाक्रोशसीति साधु प्राहृतं अन्वयाप्रापतु लंभ इत्यात्म
नेयदस्यात् अत्रोपमानादुपमेयस्याधिके विपर्यये वा व्यतिरेक इति व्यतिरेका
लंकारो व्यंग्यः स्तनस्तंभवितं लंकारक्रूपस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणं यथा दर्यी
धेति गंधगजाये पवनं गंधने संहतेनित्थं परतंत्रे कालीकदाश्वाविति अत्रोत्सेक्ता
शंकान कार्या उत्प्रेक्षा हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतसंबंधहेतुकासंभवनाकथ्यते सा
चनकवेः तेन शोणिमादास्य धर्मस्योपमानोपमेयगतत्वेन वस्तुग्रथीं निवस्त
तयोपनिबधात् नाधिकविवर्णिमानांवीरणां नहि तैकालीकदानां संभावन
याकृपाराः प्रतिपन्नोपि तत्कृपाणत्वेन अपन्वालोकीति संबंधबलात् संभावना
यावस्थाप्यते नवलोकीति बलात्तोर्भवनाप्रतीति रपितचित्साद्रुपसवस
न्यते इव शब्दमाहात्म्यात्कदानां सदृशाः कृपाणोत्र दृष्ट इति प्रतीतेः तस्मादुपमे
वेयं नोत्प्रेक्षेति निश्चयः तथा चोपमायां सकल रिपुदयः दानोक रिष्यतीति

वस्तुप्रकाश्यते स्तनसंभवितोलंकाररूपस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणम् गाढकां
तेति अत्र पयपाधरनिर्देशात् सपत्नीभावप्रतीतिः विरुद्धयोः क्रिययोरेककर्तृ
कत्वादेकविषयत्वेन विरोधालंकारो वाच्यः सचस्तनसंभवीशीतोस्मादिगतस्य
विरोधस्य वह्निरपि संभवात् तदुभयोर्गतानवगायुक्ताक्रियाभेदात्साम्याभिधानाभावा
त् एकत्र दर्शनक्रियान्यत्रव्यापादनक्रियेति क्रियाभेदः तस्मात्कार्यकारणभूतयो
र्यपिदितदर्शनक्रिययोः पूर्वापरत्वेन स्थितयोरपि एककालेप्रतीतेरिति शायोक्तिरे
षेवेतियुक्तम् मम तल्पेति उन्नेत्रमार्गोत्रहे तर्षि मातेन तद्गृहिरिति तत्पगृहिः
वस्तुरूपकविशेषोक्तिनिर्मितस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणम् ॥ उल्लासस्येति स्तनेति स
कुलितनेत्रपर्यन्ताः भवरोति अलिनेव सानो मञ्जावाच्छूवणाकुलित इति रूपकं अ
तीवगमे इति कीर्तिगुणोदीरणरूपत्वाद्ललितश्चार्थः नचगाजे रधिगम्यते तिर्यग्रूपत्वा
त् ग्रेवाधोविहितं संभवति कवेस्तु श्रोत्रोन्मावकतनोषितद्गति तथाप्यवह्रियते ए
वमादीति चिमितीदंडवृद्धिजननेन अत्र चकीर्ति भ्रवणानन्तरं कर्णोत्कृस्यावर्त

का॰प्र॰
सं॰२॰
30

ने हस्तिनोलस्तनः संभविकवि संप्रदायात्कविनावर्णित इति कविप्रौढोक्ति सिद्धत्वं
एवमग्रेपि द्रष्टव्यम् वस्तुरूपस्य कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यार्थस्यालंकारव्यंग्यस्योदा
हरणम् केसेष्विति केशेषु बलात्कारेणतेन समरे जयश्रीर्गृहीता यथा कंधरा
भिर्विधुरास्तस्य हृत्कंठे संस्थापिता: तस्य विधुरा इति संबंधः अत्रोत्प्रेक्षायास्समासे
क्तिर्मस्तमवर्गतत्वा अन्यथा मदनोद्दीपनस्य निर्विषयत्वात् जयसिरीगहिआइति वि
धुरैस्तस्य जयोद्दिष्ट इति वाक्यार्थः प्रतीयते तस्य च पलायने हेतुत्वेन प्रतीतेर्हेतौर्वा
क्यपदार्थतेति काव्यलिंगता तत्यजंतीति अयहृतेहृत्कंठे संस्थापिता इति व्यंजकं
गाढालिंगनोभयोरपि दर्पितेस्तबुसमपसर्पति मनस्विनीनां मानः पीडनभीत इव हृ
दयात् अत्रालिंगनमात्रेणापि संभवः प्रत्यालिंगनेन तत्वस्य सोष्टवमिति तवाच्यमि
र्युंगत्वं अत्र प्रत्यालिंगनमंतरेण गाढालिंगनकृतपीडनभावासंभवात्प्रत्यालिंगनल
क्षणं वस्तु व्यज्यते अलंकाररूपकविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरण
म् जाग्रेरमित्यादि॰ यावज्ञानामिव हसंतीकविनाम्रहहृ वडविनिवेशादर्शयति भ

३

वनमंडलमन्यदेव साजयतिवाणी स्येरेस्यविरमपि अत्रनिर्मितत्वात्तत्रगर्वो माभूत्।
ममापि निर्मितत्वादि निह्नुतस्योपपत्तेर्हसंतीति वाच्यसमर्थितेनगम्यमानव्यतिरेका।
भिप्रायेणाह्नुत्यर्थोयोजनीयम् कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यवस्तुरूपस्यव्यंजक।
स्योदाहरणम् जेलंकारइति वेलंकारिविशेषलायाप्तुलिता: संभोगरिवन्नीरगीस्फा
रोत्फुल्लफणावलीकवलनात्प्रामदरिद्रत्वम् तेइदानीमलयानिलाविरहिणीनिस्वाससं
सर्गिणोजातारुणिगिनिशिशुत्वेपिवर्हलास्त्वारूरायपूर्णाइवप्रवृत्तेइणिरइति इदानीमर्थ
स्यनिर्देशाद्वहिःशाप्ताप्यस्यासंभवाद्वाच्यस्यकविनिबद्धप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वम् विद्यते वस्तुरू
पकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणम् सहीति सखिविरचु
पाम्मनत्वेस्मनममधीरत्वेनाप्ताप्तं प्रियदर्शनविम्छेखलेहलोनेसहसेवते नायमत्रत्र
त्रमार्थनारूपाया: क्रियाया: अभावेपि मानस्यानिष्पन्नत्वात् प्रसादलक्षणस्यकार्यस्यो
त्पत्तेर्विभावनातस्या: स्वसहिसति ङोहरि ग्रामितिव्यंजके तेनेतिनिर्दिष्टस्यधैर्यस्याविह्नु
तत्वेमायसारिणोसामर्थिते सौभाग्यफलेहेतुत्वेनोत्प्रेक्षमाणोगम्यते सखिधैर्येणममा
नस्याप्तातम् विरचयावस्थितमितिशेष: तेनापस्तुतमितितेनधैर्येणोत्पर्थ: कवि

निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारस्य एवं वस्तुव्यंजकस्योदाहरणम्   उन्नीतेति
का॰प्र॰ आर्द्रीकरणरहनलतितैसवलोचनयोर्मदनम्   रक्तांशुकप्रसादकोपेन पुनरि
सं॰३१ मेन आक्रांते अशोकतरुक्वणितमात्रेण प्रश्नस्योन्नयनादुत्तरालंकारः केवलकोपेन न
३१ रक्तत्वमपितु रक्तांशुकवलादित्यपह्नुतिर्नकारसूचितेनोत्तरालंकारेणेतिवाच्यम् ।
तस्यैव स्फुरवतयात्रव्यंजकत्वप्रतीतेः वहसीति प्रश्नस्याश्रयप्रतिवचनं वक्ताङ्गदेः प्रश्न
स्यावाच्यकल्पते उत्तरालंकारेणावाच्येन तस्याः प्रमादयात्रनादिवक्तव्यज्यते अलंकार
रूपस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणम्   महिलेति म
हिलासहस्रभरितेनवहृदयेसुभगासाऽमांती प्रतिदिवसमनन्यकर्मांगंतनुकमपि
तनूकरोति अत्र महिलासहस्रभरितइतिपदार्थरूपएव अमान्तीत्यत्र हेतुरिति
हेत्वलंकारः काव्यलिंगं इत्यनुवक्तव्यं २ यथात्रतनूकरणस्यकारणस्यसद्भावेपि हृ
दयवर्त्तिनलततराणस्यकार्यस्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः प्रतीयते तथा इ मांतीवित्युत्प्रेक्षापि
वाच्यतयाप्रतीयतएव तनूकरणेऽमानस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् एवं चोत्प्रेक्षयाध्वनेपी
दमुदाहरणम् इत्यमर्षयाक्तिम्फलस्यद्वादशपाविभेदाः शोधिताः संलक्ष्यक्रमव्यंग्य

स शब्दशक्तिमूलत्वेनार्थशक्तिमूलत्वेन च भेदद्वयमभिधाय उभयशक्तिमूलत्वेन
तृतीयं भेदमाह शब्दार्थेति उदाहरणं अतंद्रेति इह चंद्रेति तारकेति च शब्दद्वयं
जकः परिवृत्त्यसहत्वात् समुद्दीपितेति सानंदमिति चार्थोपि व्यंजकः परिवृत्ति
सहत्वात् शब्दार्थयोः शक्त्या रात्रिचोषितोर्ह्ययमावाच्यव्यंग्यावचंद्रः करैरपि समस्त
हृषीतारकाभ्यां कनीनिकाभ्यामपि एषा च रात्रिः कांता च अत्र ग्रंथकृत उभय
शक्तिमूलत्वमभिप्रेतं अत्र श्लिष्टशब्दमाहात्म्याच्छब्दशक्तिमूलत्वं नहि जिनसाधा
रणशब्दमूलत्वादर्थशक्तिमूलत्वं एवं चार्थशक्तिमूलेयासुदाहरणानि तान्युभयश
क्तिमूलेषु अवधेयं हि तत्र केनचित्साधारणशब्दप्रयोगेणाभवितिव्याप्तः अथ सति श्लिष्ट
शब्दप्रयोगे वक्रोक्त्यादिर्यपि शक्तिमात्रित्वोभयशक्तिमूलत्वमत्र वर्ण्यते न च ज्यातव
वतत् किं तु पद्मिक्षणेनान्यदस्मादुभयशक्तिमूलस्येवोदाहरणं वाच्यम् अर्थशक्तेर
पिव्यापारात् अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्रे ध्वन्यंतरं स्यात् अनेनैवाशयेन शब्दश
क्तिमूलम् वस्तुध्वनिं ध्वनिकृन्नांगीकृतवान् इत्युक्तप्रायम् अर्थांतरसंक्रमितवाच्यो

त्यंतनिरस्कृतवाच्यश्चेत्यविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः क्रमोद्योतितश्चेति

काप्र॰ विवक्षितान्यपरवाच्यस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्योनंतभेदोप्येकः क्रमोद्योतितस्तु शब्द-

सं॰ ३२ शक्तिमूलो द्वौ अर्थशक्तिमूलाद्द्वादश उभयशक्तिमूल एक इत्यष्टादश वाक्ये द्व्युत्थ इत्यादि

32

वाक्यरूपसमुदायापेक्षया द्वाभ्यां शब्दार्थाभ्यामुत्थाप्यस्य वाक्य एव न पदे यथा ऽत्यं-

द्भुतसाह्नम् अत्रैकदेशस्थशब्दशक्तिरेकदेशांतरस्था चार्थशक्तिर्व्यंग्यं प्रतिपा-

दयत इति वाक्यस्योभयशक्तित्वमिति निर्ग्रंथोक्तोभिप्रायः वस्तुतस्तु शब्दशक्तिः का-

व्यंपदगतोपि संभवति अर्थशक्तिस्तु वक्त्रौचित्यादिर्वाक्य एव भवतीति वाक्य एवो-

भयशक्तिमूलत्वमिति ध्वनिविदो मन्यंते पदेपीति ननु काव्यविशेषो ध्वनिः काव्यं

च न पदमात्रमपि तु वाक्यस्वभावं एवं च कथं पदप्रकाशत्वं वाक्यविशेषरूपस्य ध्व-

नेः स्यादित्याहैकावयवेति एकदेशस्थेन वाक्यमेव न व्याप्यपदिष्टमित्यर्थः ननु प-

ने॰ दद्योत्यव्यंग्येन काव्यस्य रामणीयकं कियदिव विद्यतीत्याह एकेनेति अनुपयुज्यमाना-

र्थांतरसंक्रमितवाच्यपदद्योत्योदाहरणम् यस्येति अनुपपद्यमानात्यंततिरस्कृत

त्ववाच्यपदयोर्योदाहरणम् खलेति लवलव्यवहारादृश्यंतेदाहरणाय यद्यपि न॰
याविधीयारांत्र्द यथयस्यवक्रमत्वाः नखलुव्यवसायाविमुद्रंति अत्रकार्यकारि॰
त्व प्रकर्षो ध्वन्यते विवक्षितान्यपरवाच्यस्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्योदाहरणम् लावण्ये
ति भित्रादित्याह इत्यादि अस्य पद्योगात्मको मुख्यार्थबाधो स्तिइति लक्षणामूलत्वं अ
उ. स्य चार्थस्याभाविवक्षितत्वात् विवक्षितवाच्यत्वम् ज्वरोमहानित्यत्र ज्वरोमहानिति प
वाधाद्वः खलेत्यत्र व्यवसायानामचेतनत्वेन विमुद्रत्वानीचेतत्वद संभवत्वार्थ॰
वाधित्वावाधित मोहात्मक मुख्यार्थमनुपपद्यमानत्वादेवात्यंततिरस्कृतवाच्यत्वम् वि
ध. संस्मुलादिभवनसात् प्यापूर्व्यवसां यांहलयन् प्रेक्षाश्चर्यकौतिवादि आरब्धनिर्वहे
णादिधर्मान्तरं ध्वनितीति युक्तनेति भयस्याकृत्रिमत्वप्रकाशनात् भावादीनामिति
भावाः तदाभासभावशांतिभावोदयादीनां तस्यैवलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदे शब्दशक्तिमूलोद्भो
भेदो अलंकारध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च अलंकारध्वनेस्त्रुप्राह शक्तिमूलस्यपदद्योत्य॰
स्योदाहरणम् ॥ रुधिरेति विहंकिंतसंवेद्ं अत्रभीभत्सेतिपदम् वर्णनीयस्य:

का·प्र·
सं·३३
33

मानाधिकरण्येनयोज्यमुक्तम् प्रकृताप्रकृतयोः साम्यं अस्तीत्यादर्थनीतस्तूपमालंकारो
ऽयम्: शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो वस्तुध्वनिः पदप्रकाश्योऽयं यथा भुक्तीति भुक्तिः
कांतो यथा भोगो यदि भुक्तिरुद्देशो व्यापारादपि प्रकांतः संकेतस्थानमपि सतः संद
र्स्यागमने शोभनस्यागमस्य अत्रार्थयोर्वैसादृश्यानिन्तोपमा अर्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे
स्वतःसंभविना वस्तुना वस्तुव्यंग्यते पदप्रकाश्यता यथा सायंस्नानमिति तदश
शीत्यत्राशेषच्च यशाद्वयोरर्थौ वस्तुरूपौ स्वशक्तिसामर्थ्यादिति शयोक्तिलक्षणम
र्थद्वयम् ध्वनतः निरुच्छासतया नतत्वचिंतनया नतत्वध्यानेन सूक्तिंप्राणवि
योगं च अलंकाररूपस्वतःसंभविनो वस्तुव्यंजकस्य पदप्रकाश्यस्योदाहरणम् तण
देति तणदारवि: प्रदत्त प्रतस्थ: प्रवनं रदाहेतुः प्रवीनामेङ्कानामसतं
चारणम् प्रत्यासतं अलंकाररूपस्वतःसंभविनोऽलंकारव्यंजकस्योदाहरणम् न
हेति नववल्लभस्यागोसर्गे आसीदधरोम्लानकमलदलम् इतिनववधूः १
स्तुनाकरोतिवदनं महीयंमरवं महीसंभ्रमवनतं लज्जयेत्यर्थः काव्यलिंग।

मिति काव्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थता इदानीं कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्य वस्तुरूपस्य
वस्तुव्यंजकस्योदाहरणम् ताडइति तत्रिस्यचंद्रधवलास्तुललितमास्यशाला
यंत्स्नापयन् पकच्छत्रमिवकरोतिभुवनराज्यं विजृंभमाणा वस्तुरूपकविप्रौ
ढोक्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणम् निपीतेति अधरालेवचके तारुण्य
रूपेसेनितिहृकृ वनितकरेमिस्त्रीभावं अवस्थाऽभिलाषचिंतायाः सुरवइस्वेकरूपा
परस्परविरुद्धाः नासंयोगपद्मम संभाव्यमिति विरोधालंकारो व्यंग्यः अलंका
ररूपकविप्रौढोक्तिनिर्मितवस्तुव्यंजकपदद्योत्यस्योदाहरणम् वारिडिति वार्ध
मानोपि भुवनसंतापकदार्ढ्येन हृदयेन स्तनभरवयसेन विशुद्धिर्नीनिर्व
चलम्यस्याहारः अलंकाररूपकविप्रौढोनिर्मितालंकारस्यपदद्योत्यस्योदाह
रणम् सौम्येति सत्तुगपश्यामलोगोधम्मिल्यः कलितललितनिजदेहः
तस्याः स्कंदेनतलंलच्छास्मरस्तुरतसंगरेजयति वस्तुरूपकविप्रौढोक्ति। निवद्धवक्तृ
निर्मितस्यांवस्तुव्यंजकपदद्योत्यस्योदाहरणम् एवेति नवशशिभासाशां।

कस्यस्वभगस्वमपित्वगाममसमंकासौभाग्यसमस्याप्रदोषरजनीवत्वाद्य अप्रोद
का.प्र. यकालेप्यवपूर्णिमामृगांकोरक्तोभवतितयपश्चात् प्रदोषरजनीत्वगमात्रमेवर
सं-३४ सौभाग्यभवति यदद्योत्यवस्तुरूपकविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितालंकारव्यं
34 जकस्योदाहरणम् मद्दीति सखिनवनिधुवनसमयेप्रेकपालीसख्यानिविड्या
ह्यातोनिरवितपद उड्डियमाणः ततःकथंत्वं प्रेकपालीमालिंगनं मेवसखी
निविड्याघना अंतरंगाच उड्डियमाणः अधिकीभवन् अलंकाररूपपद
द्योत्यकविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितवस्तुव्यंजकस्योदाहरणम् विसेति वि
संखलंत्वासखिहृष्टाकूटेनतरलतरदृष्टिंहारस्पर्धामिषेण आत्मागरुकदति
पातयित्वाविभिन्नः कुटोघटः अत्रायमन्वयः विह्वलेरवलसु विसंखलेवापि
— दृष्टावटेनोपलक्षितात्वेनरलतरदृष्टिर्जीतेत्येकंवाकंहारस्पर्धामिषेण
आत्मागरुरितिघटः पातितविभिन्नः तघेतिशेषः अलंकाररूपकविनिवद्ध
वक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितालंकारव्यंजकस्यपदद्योत्यस्यो॰ ज्योत्स्नेति ज्योत्स्नयामधु

रसेनत्व विनीर्णानाहरणेनात्मकमनास्माहृड्डापिनवोरे वधरवधूधृहररति नवइ्दयं ग्रा
हेयइति प्रतिषेधइवेष्ट स्येतिकालधर्मीयरमणं रतिकेलिङ्गतनिवसनकरकिस
लयहङ्गनयनयुगलस्य हड्डायनतीयनयनं पार्वती परिचुंबितंजयति मशयच्य
मिति अयाकृतः पादानतइत्युभयसवइं प्रत्रह्लित्रेति प्रकृत्याप्रेमातिशयोध्वन्यते पा
णीति करयुगधृतमंडलीकृतनीतांतरे कृतावइः संवइमपव्यंजकत्वं यथा गामाह
इति ग्रामार्हास्मि यामेवसामिनगरस्थितिं नजानामि नगरिकानां पतीन् हरामि या
भवामिसाभवामि ग्रामार्हाप्रत्येन ग्रामजातकालस्येति भूतकालविहितस्यलड़-
इत्यर्थः भागवस्यान्यनेन रौद्रं रसप्रतीतिः नागरिकासंबंधिपति हरणेयाहृशी
भवामि वेदग्धीप्रतीयतेननाहृशीनागरिकापतीनां विहरणे नागरिकाभिः हृतेऽ
चित्राअपि यथामविलगंत्री तथा नतास्तुवैदग्ध्यातिशयोव्यज्यते तेषांपरागह्
णानांनासामनुत्कंठानां तस्यप्रेम्णाः तेषांभणितानां संदर्शइ्शं जातमवसाने तेर
षामिति बहुवचनमनेकप्रकारे हृदयाकर्षिवैदग्ध्यध्वनपद्धिप्रलंभमदीपर

का॰प्र॰
स॰३५
35

यन्तीत्यर्थः प्रहासेति अत्र प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्चेत्यनेन सूत्रेण प्रहासे द्योत्ये मन्योपपदे मध्यमः पुरुषः मन्यतेश्चोत्तमो भवति अतः किं त्वं मन्यन्यसे यदहं मनसे यदहं मनया सह विहरिष्यामीति प्रकृष्टः प्रत्ययः किं मन्यसे विहरिष्यामीति पत्रार्थः प्रधनं संग्रामः साधुवादेति विधिनानुप्रासेनेन सिद्धः साधुवादः कीर्तिः तस्य पदं नत्वा तितमात्रे रोत्यर्थः अपवर्गः फलप्राप्तो सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः अंगकेशिति अत्रानुकंपयायादौर्बल्यायथवस्थ्यादिधननाहि प्रलंभमकर्थकंप्यः पुनर्जन्मनीति द्वितीयकरमात्रे पुनः शब्दोवर्त्तते नत्वागामिति द्वितीयवारे अत्र शब्दः सर्वथाविवेकाभावं व्यनक्ति ध्वसमात्रोक्तौ तु अतिशयितनिर्विवेकत्वाभावात् चइतिनिपातस्येति चइतिनिपातेन श्रीरामनिष्ठस्य तत्स्य योगिललेकारस्य ध्वनाह्णीररसप्रकर्षोव्यज्यते ॥ रामोसाविति रावणानुद्दिपपङ्केभकर्गाखेयमुक्तिः अत्र रामशब्दो दाशरथिरूपेण जामदग्न्यविजयादिधर्मान्तरपरिणतः असानित्युत्कर्षातिशयशालीवीररसोव्यज्यते पयौरिति षड्भिर्मासैर्निर्वेकेन असम

च्छन्नेन सर्वेषां नाशो व्यज्यते भाग्यविपर्ययादिति निन्दयाभासो व्यज्यते अस्माकं सर्वेषां या
नि भाग्यानि पूर्वमासंस्तान्येवेदानीं विपरीतानि जातानीति सर्वनामत्रयसाम्यमिति भव(
नगुणायो मन्त्रवचनस्य रवदिति रावणस्य मदिति कुंभकर्णस्य अस्मदित्यस्य चेति
सर्वेषां तत्र समकालस्य च अत्र मदनधनुरिति मदनधनुषउपाध्यायस्य समीपे इत्य
र्थस्समये निसमाप्तः स्ववोरग्रेशिष्येषु सर्वेगमिनानभेदाभ्यामिति पदवाक्यप्रकाशा
भंगा तत्र प्राहतादेवरजपयासु भगाकिमपि नैभणिता तोदिति सूत्र्य वलभीगृहे अ
नुनीयतां वराकी तपः अस्तवः दिग्रंचमाहूता उत्सवेनिभंग्राहूता अर्थान्तरसंक्रमि
तवाच्ये विवक्षितवाच्ययोस्संदेहसंकरः स्निग्धेति अत्र लिप्तशब्दः कांतेः कुंकुमा
दिवल्लेपनात् साधनवाहुल्याधितमुख्यार्थः अतस्तेन स्वार्थगतो योसावीषद्विरोधी
यमानत्वादिस्तत्सदृशार्ईषद्विरोधीयमानत्वादि धर्मयोगात्कांतिसंक्रमितौ लक्षते
संकर इति दीपनीरन्यायेन ॥ चतुर्थउल्लासः ॥ व्यंग्यं वस्त्वलंकाररसरूपत्वयात्रि(
विधं तत्र वस्तुमात्रव्यंग्यमर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये भेदः शब्देभ्यो वाच्यरूपवाक्या

का.प्र.
सं.३६
36

र्थीचलत्वयाऽङ्गीभावे प्रतीत्यङ्गीभूतव्यंग्यतया यथा यस्याः सुहृदिति अत्र जीवता
न्निति स्वार्थस्यानुपयोगात् जीवत्कार्याकरणो लक्षणोंतरे संक्रमितवाच्यस्यस्य च
व्यंग्यमस्फुटत्वेनाप्रधानं वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् इंगितपराक्रमरहितत्वं
प्रतीयते जीवन्न संप्रतिभवानीत्यनेन कष्टजीवनत्वं लक्ष्यते मरणमेव श्रेय इति व्यं
ग्यं तथोन्निद्रेति अत्र तुंबवने हि वदनधर्मस्य च रवेर्विवेऽत्वपपन्नस्यतेन तिरस्कृतवा
च्येन तुंबवनेन किरणासंपर्कयोग्यतां लक्षयता इष्टत्वादि स्फुटमेव प्रतीयते इति व्यं
ग्यस्यागूढता अत्र केनापीत्युक्ते मयेति व्यंग्यरूगितेव प्रतीयते इत्यगूढता तथा च
त्रेति पाठे व्यंग्यस्यागूढता अपरस्येति रसभावतदाभासभावशांत्यादेरंगितः र
सादीदि आदिना भावग्रहः रसो रसस्यांगं यथा अयमिति भूरिश्रवसो मृतस्य र
णभुवि करे दृष्टाकस्याश्चिदुक्तिः शृंगारो रसस्येत्यत्र रसवदलंकारः [illegible]पि कैलासेति कः
तायां पार्वत्यां परमेश्वरः पादयोः पतितः सातदेव प्रसन्नेत्यर्थः अत्र कवेर्देवताविष
यस्य रतिभावस्य शृंगारो रसोऽङ्गं अत्रापि रसवदलंकारः समृद्धयानेत्रकांतिस्यधावंयेन

निरीक्ष्यया सम्मार्ज्यते निराक्रियते अन्तस्त्वाद्गृति पंचाशतीनामाकविरचनेन श्लोकेनमो
जेस्तुतवान् प्रेयोलंकारः प्रेयसीनित्यनादरेयस्यी पश्यन्तः प्रियाननादयेन्यर्थः
पश्यन्त्वपियेषु परस्त्रीनामास्ते-णानौचित्यात् रसाभासत्वं अत्र सपत्नीराजास्नूप
ते रस्यमेनौचित्यंप्रवर्तितत्वाद्भावाभासत्वम् प्रणायंति प्रणायंकुर्वंति लांतिगृह्णंति
वर्णनीयत्वाद्युपश्लोक्यमानोराजविषयोरतिभावोंगी द्वयोरप्याभासयोरंगत्वं त्रासस्यो
दयेति अत्रत्रासलक्षणोभावोदयोराजविषयरतिभावस्यांगं भावोदयोलंकारः अ
त्रावेगधैर्ययोः परस्परविरुद्धयोर्व्यभिचारिभावयोः स्पर्धिभावेनोपनिबंधः इतिसं
धिः शिवविषयायारतेरंग भावसंधिरलंकारः असहृभावोऽप्राकृतत्वपार्वतीदेवे
त्वंकथानामिति कर्मणिषष्ठीअथाप्यहमुपेक्षित इत्यसहनत्वेनयमः अभियुक्तः
उद्योगेनाक्षिप्तः प्रेरितः अत्रस्वराभिव्यंग्य आवेगः योषित्यादिव्यंग्यंधैर्यं पश्येत्क
चिदितिशंका कारत्वेनिधृतिः अहंकृपारीतिस्मृतिः हृस्तात्लेवमित्यौत्सुक्यं हृ
ह्रेतिश्रमः हारतिदैन्यम् सुक्रमरतिविबोधः याभीत्युक्रम [illegible] चलेमसूयाक्रासी

का॰प्र॰
सं॰३०
37

त्यत्र आसीन्नित्युभयर्थोनुवादे एकत्रैवाव्यभिचारिणां शबलना रामविषयरतेरं
गं भावशबलनालंकारः वाच्यस्यवाक्यार्थीभूतस्य शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोव्यंग्यो
ऽलंकारोयं जनस्थाननिति शब्दशक्तीति रामदत्तांजनस्याशोककरित्वात् जनस्था
नेदंडकारण्यंच कनकेन हेमाभ्यांतिश्च वैदेहीसीतावैदेहीतिचपदद्वयम् लंका
भर्तृरावणस्याग्रलक्ष्मीपतत्वरूपत्वात् कुत्सितस्यचभर्तुः वदनेषुदशमु खघटनात्
शास्त्र— जनाविचित्रोक्तिपरंपरास्वच कुशलवौसुतौयस्याः सासीतासुभधनानीचश्र
र्वशक्तिमूलानुरणनरूपोयमांगंयथा आगत्येति नहिरहिकमलिन्योनायकनायि
कायुक्तानमर्पेंदत्ते किंतुरविकमलिन्योर्नायिकयुक्तानोऽर्थारापतिनइत्यर्थः अध्या
रोपेणैवस्थितइतिनस्यात्रवाच्यइवप्रतीयमानोर्थोवाक्यार्थतांलभते विपोव्यार्थो
भिधानयोरुभयार्थ प्रतिपादकत्वाभावात् विषंजलमिति भ्रमिमिति मनस्त्वंच
लवं अविनिमिनि विषयेषुनभिलाषं प्रलयमिंद्रियाणांनश्चेष्टनांतमइति.
मनसोवाह्येंद्रियैः सहप्राप्तिनिरोधः सत्यवचित्तसामर्थ्याद्वाह्येंद्रियशक्तिनिरोधस्त

मः अत्रहालाहलत्वेनसत्त्वंगच्छे विनाजलदमवभुजगा इति भुजगहत्यर्यांतमसिगुज्ञति ततोवा
त्वद्भुजंमार्गनिर्वाहविषयमिति यदप्रकाशे शाहुशक्तिमूलहालाहलोर्वीकंधंयं गगनामा
मेतिगच्छामीति अत्रयुतोविरुः अत्रवरणस्य निधुवनविनोदरहितेन दर्शनेन अत्रात्मुना
दिपदानांमत्तवरणादिव्यंगयामंत्रणोत्यादि वाच्यसिद्धिकृतन् एकांते स्थितोप्युदासीनइन्य
उपभोगेनैवो पपद्यते, थुतयदम् दर्शनेनकिंतद्विरुत्पद्यते इत्नजनइति १ लोकस्तावदस्यथामन्यतेनतिमार
त्मानंवेचयावः नभवसीति यदेवमतस्समीपेभूयादृत्यर्थः आमदम्भोरावरणप्रधानपुरुषं
प्रत्याह आस्मगेति ।। मथामीतिभीमवचनं आमंत्रणंज्योत्कंरणम् वाणीरकुडंगोड्डीन
प्राकृतिकोलाहलंमूएवेमाः गरहकर्मव्याहतायावध्यासीदंग्यगानि वाणीरावेणसह
ताः कुडंगेलतागहनम् अंगानीति एकमपिननादपामंदं यद्भाभीर्यावेशोसवदी
तंपारितम् अत्रवाच्यादेववधूस्मरपारतंत्र्यप्रतीते सुमत्कारइत्यर्थः पत्रामिति रमणी
भूतवंगानां पूर्ववदिति सुडध्वनिभेदवद्गृदितव्याः पावंतः शुद्धिध्वनिभेदाभवंति
तावंतोभेदागुणीभूतव्यंग्यस्यापीत्यर्थः भूवमिति निश्चितम् तासामिन्यलेकृतीनां

का॰प्र॰
स॰३८
38

वस्तुमात्रेणेति केवलवस्तुना नैरिवेति गुणीभूतव्यंग्येष्विव संकलनेन संग्रहेण किंचि
च्चिह्नाच्यतां सहते ऽ इति व्यंग्ये वस्तुरूपमलंकाररूपं अन्यथेति रसादिरूपं वाच्यतां न सहते
अभ्युपगमन्यायेनेति नत्वपद्यलंकारो व्यंग्यस्तदा तस्यालंकार्यत्वात् कथमलंकारध्वनिरित्या
शंक्याह यद्यपीति तथेति अलंकारध्वनिः कथ्यते तत्प्रयोगेऽपीति रसादिशृंगारादि
शब्दप्रयोगेऽपि तस्येति रसादेः अप्रतिपत्तेरित्यत्र तु अनुभावात् असौ व्यंग्य एवेति अतो न
कथमपि वाच्यता रसादेः किंतु व्यंजनव्यापारनिष्पाद्य एव रसादिरित्यर्थः नहि रसा
दिलंदय यत्रास्तित्याशंक्याह ॥ मुख्येति नहि विभावानुभावादौ मुख्यार्थे बाधास्ति येन
लक्षणा स्यात् शब्दशक्तिमूलेति शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपे ध्वनौ उल्लासस्य कालक
रवास्तेत्यादौ अनभिधेयस्येति अवाच्यार्थस्य अर्थान्तरस्येति अंकुरितकार्यस्य जल॰ श॰
दृष्टान्तस्य निर्विवादमिति उपमावाचकेवादिशब्दाप्रयोगात् पूर्वसमत्वेन व्यंग्यरूपत्वे श
ब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्ये ध्वनौ गावोवः पावनानामित्यादौ नियन्त्रणेन नैयत्येनाभि
धेयस्यावाचस्य सुरभिलक्षणस्यार्थान्तरस्य व्यंग्यत्वे तेन व्यंग्यरूपेणार्थान्तरेण सह प्रा॰

करणिकस्यार्थस्योपस्थापमानोपमेयभावकल्पनाद्युपमालंकारस्याऽसंगतत्वं सर्वसम्मतमिति
भावः सामान्यरूपाणामिति सामान्यभूतस्यार्थमात्रविश्रान्तानां सामान्यरूपत्वं हि पदस्य वि
शेषरूपो हि वाक्यार्थः परस्परसंसर्ग इति विशेषणविशेष्यभावलक्षणो परस्परान्तक्षले
न्वये सति अपदार्थ इति वाक्यार्थोऽपदार्थः पदैरनाख्यः पदैरनभिधेय इत्यर्थः अभि
हितान्वये हि भाट्टमते कावान्तेति यत्तु तेषामपि मतेऽसंगतत्वमसमर्थाव्यापारगम्यत्वं न भवति
किंतु व्यंजनव्यापारगम्यमेवेत्यर्थः येप्याहुरिति अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः
प्रभाकरमते हि वृद्धव्यवहारात्कृत्स्नार्थसंबंधावसीयः वृद्धस्य प्रयोजकप्रयोज्यत्वेन द्वैधा प्र
योजकवृद्ध उत्तमवृद्धः प्रयोज्यवृद्धो मध्यमवृद्धः श्रवणप्रत्यक्षेण शब्दं वृद्धोऽनवादिकं च वा तत्प्र
त्यक्षेण शब्देति पश्यतीति किंचित्तु न्यन्तः पार्श्वस्थः श्रोत्रेति मध्यमवृद्धस्य प्रति
पत्तिमिति अर्थावगतिं च अनुमानेन चेष्टयेति गवाद्यर्थानयनादिलक्षणचेष्टा
हेतुकत्वेनानुमानेन ज्ञात्वा बुद्ध्येदिति तदनु वृद्धबुद्धेर्मध्यमवृद्धगतान्स्यान्यथानुपप
त्याशब्दार्थं निश्चित्य शब्दे प्रतिपादिकामर्थेऽपि प्रतिपादिकां शक्तिं कल्पयति त्रिप्रमाणमि

ति सम्यक्त्वमानार्थापत्तिलक्षणाप्रमाणत्रयलक्षणम् नेत्येषु येनेति मध्यमवृद्धचेष्टया
बाल इति किंचिद्व्युत्पन्नः नेत्रेति वाक्यार्थविषये व्युत्पद्यते इति व्युत्पन्नो भवति घटमान
ति तदनन्तरं इतीति इतिकारणात् क्रियाकारकादिसंसर्गरूपमेव अन्वितेरिति पद
समन्विते: अन्वितानामिति स्वार्थसंहतानामेव अन्विताभिधानवादिनां मते वृद्धव्य
वहाराच्छब्दार्थसंबंधावसायस्य च वृद्धव्यवहारः प्रवृत्तिनिमित्तरूपः प्रवृत्तौ निवृत्तौ
च विशिष्टार्थनिष्ठत्वेनो विशिष्ट एवार्थे पदानां संबंधावगतिः अतस्तु विशिष्ट एव प
दार्थो वाक्यार्थः नतु पदानां वैशिष्ट्यमित्यर्थः विशिष्ट एवेति अन्वित एव परस्परावगत
पदकदंबकस्वरूप एव पदार्थो वाक्यार्थः यतः क्रियाकारकादिसंबंधविशेषरूपो वा
क्यार्थः कारकाणि क्रियापेक्षाणि क्रिया च कारकापेक्षिणीति विशिष्टानामेव पदार्था
नां संकेतो भवतीत्यर्थः वैशिष्ट्यमिति सामान्यभूतत्वेनाभिहितानां पदार्थानां परस्परान्व
वैशिष्ट्यं सामान्यावच्छादिन इति सामान्यानः कृतः विशेषरूप इति क्रियाकारकादि
संबंधलक्षणविशेषात्मकः पदार्थः अन्वितबद्धानामिति वाक्यस्यैव प्रयोगार्हत्वात्पदा

तैरेरन्विताना तथाभूतत्वादितिसामान्यावच्छादितविशेषरूपत्वात् एवंपरस्परान्विताना॥
पदार्थानांवाक्यरूपतापन्नानांतत्रसामान्यावच्छादितत्वेनगृहीतस्ववाचकसंबंधानांपदैःप्र
त्ययेनात्रान्विताभिधानमिति प्राभाकराणांमतं अभिहितान्वयः पदापेक्षयाप्रन्विता॥
भिधानंतुवाक्यापेक्षयेत्यर्थः अतिविशेषभूतइति विशेषमतिक्रांतः अतिविशेषसंप्राप्तः
वाक्यार्थान्तर्गतोवाक्यनिर्णीताः अन्वितविशेषइति अन्विताविशेषैर्यत्रसोन्वितविशेषः॥
समागंपरिहरणः अनभिधेयएव अपदार्थइति पदैरनारब्धएवव्ययपर्णीति अन्विताभिधा
नत्वादिभिरेव निमित्तादागतोनैमित्तिकः सचासावर्थोवाक्यार्थ तदनुसारेणनिमित्तानि
प्राप्तत्वानैमित्तिकत्वायंतत्वांगएवत्यर्थः तत्कारकत्वमिति शाब्दादिप्रकाशकानयोनकान
जनकत्वमित्यर्थः अज्ञातस्येति असंकेतितस्य अन्वितमात्रइतिसामान्यावच्छादितविशेष
रूपेयेनेति अभिधानेनेत्यन्वयप्रतिपत्त्यर्थम् तात्पर्यशक्तिरप्यस्तितन्मूलोर्थःस्यादित्यर्थ॥
लत्वाविद्यतेइतितात्पर्यशक्तिवादिनः येप्रन:केचनप्राभाकराःअभिदधति सोपंप्रा
इसेवरी र्वदीर्घाविछिन्नोव्यापारइषोरिव यथैवपुरुषस्थूदमर्मच्छेदभिन्नासंचग्रहत्वाति

का॰प्र॰
सं॰४॰
40

तथा शब्दस्याभिधाव्यापार एवैकः स्वार्थमर्थान्तरं चावगमयतीति इति न व्यापारभेदः दीर्घदीर्घ
दीर्घ इति अभिधा हि यत्पर्यन्तं तावत्येवाभिधायकत्वमुचितम् विधिरेवात्रेति निषेधपक्ष
नैत्यत्र विधिरूपो व्यंग्य एव वाच्यत्वेन न्यायः भूतभव्येति प्रमाणान्तरसिद्धं भूतम् असि
द्धं भव्यं साध्यं कारकपारार्थ्यादिति क्तिनादयः क्रियापदेनेति प्रपचनमित्यादिरूपेणाप्र
धानक्रियायाः क्रियाभिसंबन्धादिति क्तिनादेर्नीहितोस्यापदलक्षणया क्रियान्तराभिस
रूपोऽभिसंबन्धस्तस्मात् अप्राप्तमित्यसिद्धम् विधेयत्वे इति साध्यत्वे यत्तस्मिन्नुत्पसाध्य
त॰ ताऽभावाकरणमात्रमिति अनयोरुपसंहरणयोरेकमेव वस्तु विधेयम् ननु तूपमयी
तिमात्रप्राप्तार्थः रक्तं पटं वयेति रक्तत्वं वयनं चेत्प्रमाणान्तरासिद्धं तदा पटमिति वि
धीयते वयनं च पटमिति चचेदन्यतः सिद्धं तदा रक्तत्वमात्रं विधेयं पटवयनं हि भव्यायमा
ध्याय रक्ततावगमायोपदिष्टमिति रक्ततावगमपरत्वं वाक्यस्येत्यर्थः क्वचित्तु रक्तत्वं च
पटत्वं च द्वयं विधेयं क्वचित्तु समानाधिकरण्ये एव रक्तत्वं पटत्वं वयनं च त्रयमपि विधेयं उ
पात्तस्यैव सिद्धत्वस्यैव शब्दस्य संबन्धिन्यर्थोऽभिधेयपर्यवसानेन त्विति ननु निमित्तान

रेण प्रतीतमात्रे वाक्यभेदार्थेनान्वयाविकाराभावात् ज्ञातमात्रेणान्वयप्रसंगे क्रियमाणे बाधकमा
ह॥ एवंरीतिः सर्वो ऽवधावतीति शब्दशास्त्रस्य परशास्त्रप्रयोजनत्वात् परार्थसिद्धिप्रतीयेत
नन्वेपातस्यैव शब्दस्यार्थेनान्वयं न वा प्रतीतमात्रे इति यदुक्तम् तदसंगतं विशेषणत्वेनान्यत्र
व्यभिचारादित्याशंक्याह यद्वा विशेषमिति विशेषणत्वेनोद्वाक्यस्य साकांक्षस्य रूढैः कार्द्व
स्यत्रनान्वयात् अनुपपत्ते यित्नानर्थमिति एवं पदस्योभिप्रायः सिद्धांतेतवाक्यद्वयं
नसंयुज्यते चकारेणैकवाक्यतासूचनात् अन्यथानयोरन्वयाभावाद्विषमत्वं तथा वाक्यस्य
त. रूढेत्वाभिधेया उच्यते इति उच्यते यावतीति संबंधः तथाहि जैमिनिः भागे सतिसाकांक्षा
यद्वेत्तदानदैकं वाक्यमर्थैकत्वात् यदा तु भागे सति निराकांक्षत्वं तदा द्वेधैव यत्त्वे वशा
द्भिन्नवाक्यं अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात् न च चकारेणैकत्वमेकवाक्य
तायात्यते भिन्नमिदं वाक्यद्वयं तस्मादनयोरंगांगिभावः परिकल्पनीय इत्याह नचे
ति अंगांगिभाव इति उपकारोपकार्यत्वं कृदाख्यातेनानेति उक्तमिति रूपेण आख्या
तप्रत्यय इति हर्षशोकादयो हि वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते न च ज्ञापकस्य शब्दस्य कार

का॰प्र॰
सं॰४२
41

रकत्वंभवति नवाच्यत्वमिति यदि वाच्यार्थाद्भिन्नो व्यापारांतरगम्योऽव्यंग्योऽर्थो न स्वीक्रि
यते व्यंग्यत्वमिति निषेधाख्यस्तेनान्यादेशो यो यं विधिः विधिरूपमर्थांतरं समस्तैः रपिवा
च्यत्वेनाभ्युपगतः श्रुतीति श्रुतिलिंगादिविकल्पसंभवेन श्रुत्यर्थ एव क्रियते न लिं
गाद्यर्थोऽर्थविप्रकर्षात् यथा ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति अत्र ऐंद्र्या ऋचा इंद्रप्रकाश
नसामर्थ्यलक्षणाल्लिंगादिंद्रोपस्थानविनियोगः गार्हपत्यमिति द्वितीयया बाध्यते
ऐंद्र्यापत्तया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं भवति एवं सर्वासां श्रुतीनां तथा श्रुत्यादयः क्वचि
त्समस्ताः क्वचिद्व्यस्ताऽसंहर्ता एव नियोजयंति यदाहुः श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरण
स्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् व्यवहितत्वात् न च व्यवहितत्वमव्यव
हितत्वाभिधाव्यापारगम्यं किंतु निमित्तवैचित्र्याद्व्यंग्यमेव तच्च यदि नाभ्युपग
म्यते तत्कथमेकस्यैव लीयस्त्वं सर्वेषां श्रुत्यादीनामभिधाव्यापारस्य समानत्वात् प्रधाने
वांगत्वापादने श्रुत्यादीनामर्थः तत्र च श्रवणं श्रुतिः लिंगं चिह्नं अर्थसमाप्तिर्वाक्यं
प्रकरणं प्रस्तावः स्थानं कंठोह्रप्रभ्रु निवर्सीत्पत्ति स्थाने समाख्या सार्थकर्मसंज्ञाए।

तानि रूपसंयोगिनो योगानि कदाचनस्तरीरसीति अन्यस्मात् ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्य
त्र गार्हपत्योपस्थाने ऐंद्र्या विनियोगस्तृतीयया प्रतिपादित इति श्रौत: बर्हिर्देवसदनं दामी
ति देवाश्रय दर्भच्छेदने श्रूयमंत्र इति लिंगादर्थात्प्रतिपद्यते क्रियया योपि संबंधस्तत्श्रुति
प्रतिपादित: आग्नेयाम्नायिनोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठत इति अरुणयैकहायन्या पिं
गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्राकृणादीनां परस्परं पुनर्वाक्यीय: दर्शपौर्णमासद्वितीय: प्र
करणाम्नायोतृतीय: उक्त इति प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासयोरेव क्रियंते इत्यत: आग्ने
न्नस्यान्नपतिस्तस्याहं देवयाज्ययान्नस्यान्नपतिर्भूयासं अदब्धिरसदब्धो भूयासममुंदभेयं
अग्नीषोमेवृत्रहणौ तयोरहं देवयज्ययाहवृत्रहा भूयासमितिमंत्रत्रयात् आग्नेयो याग: उ
पांशुयाग: अग्नीषोमीयो यागश्चेति यागत्रयं क्रमेणाम्नातं तत्र प्रथमतृतीयाभ्यां मंत्रा
भ्यां लिंगादाद्यंतौ यागावाक्षिप्ते न द्वितीयेन मंत्रेण द्वितीयो यागस्तत्स्थानवशात् उक्तानां क्र
मेणानुष्ठानादि समाख्यावशात्सामवेदादा विधि क्रत इति निश्चीयते क्वचिदेवेति यो
गेरसादौ कस्यचिदिति शाक्तसकपालित इत्यनेन नवीभवतां वे जनानां स्तोत्रानीयत्वेन क

का·प्र·
सं·४२
42

वाच्यविषयं व्यंग्यार्थबोधकं अनयोर्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदं दर्शयन्नन्निनामिधानपदं हूषयन्ना
ह· अपिचेति निषेधविध्यात्मनेति स्वरूपभेदे यथेति संबंधः निषेधो वाच्यः ऐन्द्रेगत्वासी।
ति विधिर्व्यंग्यः मात्सर्यमनुत्पाद्येति· अत्र शांतस्त्वं हे कान्त दाशांतरस्मिन्निरस्य रूपो व्यंग्यः शृं
गारी चेत् हे कान्त दाम्बुगारनिष्पय इति संशयरूपस्य वाच्यस्य निश्चयरूपेण व्यंग्येन सह रूपभे
दः कालस्येति· वाच्यार्थप्रतीतिपश्चिका व्यंग्यार्थप्रतीतिरिति वाच्यव्यंग्ययोः कालस्य भेदः
शब्दाश्रयत्वेनेति वाचस्य केवलशब्दाश्रयत्वेन शब्दैकदेशे चेति व्यंग्यस्य शासनज्ञानेनेति वा
च्यावगमः तेन चेति शब्दार्थशासनज्ञानेनानवगम इति व्यंग्यस्य निमित्तस्येति निमित्तका
रणस्य भेदाद्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः बोद्धमात्रविदग्धेति वाच्यार्थबोधाकेवलबोद्धा व्यंग्यबोद्धा।
तु विदग्धः प्रतीतिमात्रेति वाच्यार्थप्रतीति मात्रकारी व्यंग्यश्च चमत्कारी संख्या गा इति वा।
च्योर्थस्तावत्सर्वेषामेकरूप एव व्यंग्यस्तु प्रकरणादिविशेषसहायतयानेकविध इति वाच्यव्यं
ग्ययोः संख्याभेदेऽपि भेदः कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरं सभ्रमरपद्मा
घ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीं अत्र सखीविषयं वाच्यं अस्याश्चौर्यकेणाधरः खंडितो।

नत्वन्येभिनितिप्रतिविषयं अद्यमयासमर्थितं अतः प्रकटेत्येतयास्तवं इनादिनकर्तव्यमित्युपप
त्तिविषयं प्रियायासङ्गमाधरे दष्टत्वे दोषो भवति अप्रियायास्तु दष्टापरिहारहेतुत्वान्नदो
भवति नहमीमायुष्माकं भयादिति सपत्नीविषयम् अत्रार्थे इदानीमेव किंचिद्वदितव्यं
कुप्यसि ननु तर्हि —— नादिनायदि मार्याम्येन तत्सहृत्वशोभस्वेति नायिकाविषयं नान्यथा
स्याः शंकनीयमिति अतिवेषिमकविषयं अद्यमयासंहृतो ऽपराध इति स्ववैदग्ध्यख्याप
ने विदग्धविषयम् अद्यमयासमर्थितं अतः सावधानतया भवितव्यमिति सखीविष
यमेव अनयाविनानभवमित्यवहीयं त्वयातदत्रापराधो ज्ञातेनेनकार्यमिति पत्युर्वैदग्ध्यस्तित
द्विषयं नीलानीलेति उक्तस्वरूपादिभेदैर्भेदेपि यद्यभिन्नत्वं स्वीक्रियते तदेदं नीलमिद
मनीलमिति भेदो न स्यात् नीलानीलयोरैक्यमेव स्यादित्यर्थः वाचकानामिति समयनिय
मिताभिधाव्यापाराणां शब्दानां तद — नपेक्षेति न केवलमर्थसापेक्षा व्यंजकास्ते शब्दा योपि
निरपेक्षा अपि व्यंजकाः यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति दूषयन्नाह किंचेति अतात्पर्येति व्यंग्य
स्याप्यभिधेयवाच्यत्वे तात्पर्यवादिनापि स्वीक्रियते तत्परत्वाच्छब्दस्य शब्देति शब्दानभिधेय

का·प्र·
सं·४३
43

स्मादिस्वरूपोऽर्थः विषयत्वामिति यदि व्यंजनव्यापारो न स्वीक्रियते तत्र शमोऽसरीति कु-
टिलहृदयत्वेवा शमेऽसीति· एतल्लक्ष्योऽर्थः कान्तरत्वेकेतवस्त्रहत्वेवा शमोऽसाविति सर्वलो-
कातिशायितेरखरहृषणत्वात्तत्र महिमा निपुणत्वेवा विशेषेति यथा व्यंग्यवोद्धुः विदग्धेति
व्यपदेशः तथा लक्ष्यवोद्धुं लक्ष्यकेति व्यपदेशः तदवगमेति लक्ष्यार्थेति अनियतसंबंधेति
नियततत्संबंधवदनियतसंबंधः यावत्वादिः क्वचिच्चाभिधाशक्तिमूलो ध्वनौ लक्षणां
विनापि व्यंजकत्वमित्याह· अत्रेति शंखधैर्यैर्नेननसमुचितसमयसंभाव्यमान विकाराकु-
लितत्वे ध्वनित्वे शत्रावधिकस्मरावेशाच्छ्व्याविभागानभिज्ञता लक्षणायामिति प्रयोज-
नव्यंजनमिति प्रयोजनस्थे मुख्यार्थेति मुख्यार्थवाधतद्योगप्रयोजनादित्रिनयलक्षणा
समयवैशिष्ट्यव्यपेक्षा तदनुगतमिति· लक्षणानुगते अभिधेति विवक्षितान्यपरवाच्ये
ध्वनौ अभिधामूलत्वेन उभयेति अभिधालक्षणानुगते अवलोकनारीति आदिना
दोवक्रत्वादि यथा मध्यासक्तकस्तुकिनहरिणीह्याविनेत्रत्रिभागः अत्रपरुजनमवधीर्यापि यथा
साभिलाषमंथरे विलोकितवतीति स्मरणाविप्रलंभोद्दीपने अत्रहीति अत्रसंबंधस्याप्यस्या

र्थस्य स्वार्थात्मकस्य संबंधोऽपरोक्षज्ञस्यार्थः स्वार्थस्वरूपस्य स्य चापरसंबंधः यथा संकोचेत्यादिः अ
खंडेति अखंडत्वं आसमुदायत्वं व्या—वाक्यार्थ एवार्थो वाच्यः वाक्यमेव पदस्कंदमेव वाच
कमिति वाच्यार्थावगतये हि पदानां पदानां प्रवृत्तिर्नान्तरीयकत्वम् पाके ज्वालेव काष्ठानामि
ति पदार्थानामविद्यमानत्वाच्च नस्ववाचकैः संबंधग्रहणमुपपद्यते इति शाब्दार्थावगतेः पदा
र्थैः [illegible] तात्पर्येण योऽर्थः कथ्यते स एव वाक्यार्थः स एव च वाच्य इति भाट्टाः अखंडवाक्यार्थ
वादिनो भाट्टाः प्राहुः अखण्डं ज्ञानमनुमानगम्यमिति व्यक्तिविवेककारमतमवतारयति वाच्यादि
ति एवचेति - वाच्यात् संबद्धस्यैव प्रतीतिरिति च सति संबंधादिति कार्यकारणभावमूलात् स्व
स्वामिकभावलक्षणात् अप्रतिबंधेति अविनाभावाभावे व्यभिचारे यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्नि
रिति व्याप्यव्यापकत्वेनेति नियतधर्मेति नियतो धर्मो पर्वतादिः सन्निहितत्वेनेत्यनेनान्वयव्य
तिरेकप्रतिपादिते त्रिरूपादिति पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति त्रिरूपात् लिंगाद्धू
मः लिंगिनि इति अनुमेयेव प्रत्यादीनरूपयन्नेति अनुमानरूपप्रत्याय्यव्यंग्यव्यंजकभावः धर्म
धार्मिकविलक्षणः सम्पादयमाश्रितस्तेन गोदावरीकच्छकुडंगवासिना दृप्तसिंहेन कच्छकुडंगगह

का.प्र.
स.४८
४४

लक्षितागृहत्वे भ्रमेति अतिसर्गप्राप्तकालयोः लोट् कामचारानुज्ञा ऽतिसर्गः निमित्तभू
तस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालतात्रगृहे इति यत्र सा तु दृष्टीत्तानिवसति व्यतिरेकव्या
प्तिं दर्शयति यद्यदिति भ्रमणाव्याप्यनिवृत्तिरिति व्यापिका अत्रे गोदावरीतीरे मा भ्रमेति प्र
तीयमानमनुमानगम्येत्यर्थः तथाहि गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणयोग्यं न भवति भयकारणाक्रान्त
त्वादिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिरित्यनेनान्वयव्याप्तिं दर्शयति तथाहि व्यतिरेकव्याप्तौ य
द्व्यापके भयकारणनिवृत्तिरूपे न हि रुद्धे भयकारणाक्रान्तत्वेन तु उपलब्धिः यद्यद्भयकारणा
क्रान्तं तन्न भीरुभ्रमणयोग्यं न भवति यथा सिंहनियन्त्रमिति अन्वयव्याप्तिरनेन प्रकारेण
का उक्ता भवति अनैकान्तिकेति पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिरनैकान्तिकः विरुद्धो यथेति पक्ष
विपक्षयोरेव वर्त्तमानो विरुद्धः न च वचनस्येति कुलटावचनत्वात् अर्थेनेति सिंहलक्षणे
ने असिद्धश्चेति अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः अनिश्चितासंदिग्धा नास्तीति निश्चिता व्याप्ति
निर्यस्य कारणान्तरेति स्नाने हि कारणान्तरे तत्कार्यत्वेन चंदनच्यवनादि कार्याणां न केवलमु
पभोगस्य कारणं स्नानमपि कारणं तेनोक्तं व्यभिचारादिना एवामिति चंदनच्यववादि का

नस्या

यीणां नचात्रेति नचात्रप्रमाणेप्रत्यक्षादिप्रमाणपरिगृहीतमस्ति २ कथमत्रेति यतःप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणप्रतिपन्नोर्थोऽनुमानांगं एवंविधादितिनिश्चितादनिश्चिताद्वा एवंविधइतिनिश्चि-
तोनिश्चितोवा उपपत्येति काव्यविषयेहिवाच्यव्यंग्यप्रतीतीनांसत्यासत्यनिरूपणमप्रयोजक-
मित्यर्थः यतःप्रतीतिमात्रपर्यवसायिनाव्यंग्यस्यव्यंग्यस्यवालौकिकचमत्काररूपाप्रतीतिरेवेति
पंचमउल्लासः ५ ॐश्रीगुरुभ्योनमः ॥ किंतशब्दचित्रेर्थस्यापिविचित्रत्वमित्यतआह नतच्छ-
ब्देति नस्येतिकाव्यस्य अर्थैरित्यर्थालंकारैरुपमादिभिः अपरैरिति शब्दालंकारैकवादिनः
स्फुटोतिजातमिति शब्दव्युत्पत्तिः सुप्तिङ्व्युत्पत्तिरूपा अर्थव्युत्पत्तिर्लोपम्यादिरूपा व्युत्पत्तिमि-
ति भंग्यंतरेणानुप्रासादिनावा इदंशीति अर्थव्युत्पत्तिचारुत्वेशब्दहेतूनांगंभवति लोच्छनर
यत्र अत्रहृत्यन्नप्रसक्तस्वाभिनिवेशाच्छब्दचित्रस्यप्राधान्यमुपमायागुणीभावः नेदृशीति
अत्रसमस्तयादेरलंकारप्राधान्येव्यंग्यस्यगुणीभावः अत्रेतिचित्रेकाव्ये ॥ षष्ठउल्लासः ६ ॥ ॥॥
संदेशेतिकरस्पर्शोत्सवमिति सम्मर्दसहेकुंजरेति अत्रप्रक्रमेपयोधरदर्शनात्यन्तानुरागेण
प्रलिंदात्वामेघमाना अमामप्यांकुंजरकुंभान्नक्षेत्रीमभयमित्यर्थः निहितार्थमिति अस

का॰प्र॰
सं॰ ४५
45

सर्वदोषेष्वेकस्मिन्नेवार्थे प्रसिद्धिरत्र चोभयत्रापि प्रसिद्धिः यत्त्वेकत्र विशिष्ट इत्यनयोर्भेदः ।
अवाचकमिति । यद्वा हासो येन सो वा वाचकः स ह इशमेवावाचकम् निरर्थके व्यपगतार्थे प्रस-
ज्य प्रतिषेधस्त्वप्रायार्थमुच्यत इत्यनयोर्भेदः नेयार्थमिति । महत् कुमारिलवचनमेतत् निरूढा
लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः इत्याचा-
र्यैर्निषिद्धं लाक्षणिके नेयार्थेऽभिधानवदिति कृत्वादिनामवत् हस्तिनि तिष्ठन्ति ग्राम-
यमिति कृत्वा इत्यात्यनिवारकत्वेन रुद्रभ्रादीनामपि कृत्त्वे प्रसक्ते कृतशब्दसामर्थ्याद्धस्त-
शब्द लक्षणैव कृतेन गृहादिरित्यर्थः मिथ्यामहिमत्वमिति अत्र प्रदरणासमर्थत्वाद्वि-
धेयं मिथ्यामहिमत्वं समासेन गुणतां नीतं अलब्धजन्मनेति अवजन्मनो लब्धत्वं विधेयं त-
च्च समासेन गुणतां नीतमित्यविमृष्टविधेयांशत्वम् अत्र मौर्वीबन्धनस्य सामान्येन सिद्धत्वा-
द्वितीयात्वे द्वितीयमौर्वीमिति समस्तनिर्देशो द्वितीयाशब्दस्य गौणत्वं विशेषणभूतत्वात् तेन
मौर्वीमिति युक्तः पाठः संधानमेवं यत्नम् अत्र नस्त्रक्षेति अत्र निषेध समासेन गुणतां नीतः
प्रतिषेधस्य प्रतिषेधत्वात् एतदेव स्पष्टं तेनान्वयो दाहरणमाह नवजलेति यथात्र प्रतिषेध

स्यप्राधान्येनयानेदसिंधुरित्यत्रनेत्यर्थः मृगेयेति तस्मादस्यनञोविधेयतयाप्रधानस्यानूद्यत
या अप्रधानेनसहाकाशब्देननसमासः गोपनादीनिविधेयं गलग्रहेति गलग्रहशब्देनरो
गविशेषः प्रतीयते भवानीपतेरिति भवस्यस्त्रीभवानीतिपुंयोगादानङ्‌दाव भावुकानां
कुशलानांपतेरुमितिश्रीरित्याद्येतेनिशुभक्रियापदानिसुनिकहूनि भावुकानामितिपद
मप्रयुक्तम् भावुकंभविकंभव्यमितिकोशः निहितार्थंयथा सायकेति चतुर्वेदायतहुम
धुकरध्वजः ममहः स्त्रोकीयदाः भवोविदः तेत्रवायस्त्रुपदीयसीतिपदंकरोषि पदंचत
त्रावेदितोविद्यमानाश्वप्रवाचकंयथा प्राभ्रेति प्रकृष्टमभ्रंप्राभ्रं सजलोमेघ तद्वद्भ्राजते
शोभतेयोविस्मृतस्यधामव्योम श्रीडालहणामशीलेयथाभूपतेरितिकेपनासेनाकामेश
त्रुप्रतिविरुद्धैवल्याव उपसर्पणांशिरसायोगोभिगमनंच वामलोचनाप्रतिकूलदृष्टिःकां
ताच प्रहरणंमाडनेहिंसा मोरूवंनिधुवनंव्याकुलीभावश्च गुणपालहरणंयथायेनेत्य
रिति अमंगलाश्लीले यथापिदेति पायकेति पायनकुलेवह्नियोगेच अप्रतीतो नसे
तिशास्त्रमात्रप्रसिद्धमम् सेतूलेति निहितार्थौद्यौ वह्नेति वैडूर्येति क्रमशिरायाहवैधय

का.प्र.
से.४६
46

उन्मीलयत्किशोरीरहरताम् ॥ धम्मिल्लेति न्यक्कारेति ग्रन्थाशयमेवानुवाद्यः न्यक्कारो विधे
यः यत्तत्पदे तस्यादानुपादानमपपन्नं यद्विधीयते तस्य पश्चात् कृत्यात्वेति ग्रन्थह
यानमेव विधेयं वत्सराजपैंजालिकालिकोत्यापितदहनं इमशविदग्धामिव शि
यां मन्यमान इव दहनकालीनदयितावस्यां स्मरन्नाह - उत्कंपेति - तेरतिशातिशयवि
भ्रमैकास्पदे अनुभवैकगोचरे प्रसिद्धिमितिप्रसिद्धनामपीकथ्यमनपुनर्निराकांक्षः न
यत्रैव यच्छब्दस्तत्रैव तच्छब्दोपादाने युक्तम् येनास्मि किंचिदिति सर्वत्रेह साकांक्षत्व
मिति योसौ सम्भोगान्यत्र महत्ताख्यपिञ्जाच केसराणि वक्कलानि सरलाश्च ताराधिपतिश्च
न्द्रः सग्रीवश्च मेडलं विभ्रांशूश्च तारास्फुटावानरीच जनिकन्यनिश्च यत्रादिति एवं
योसावित्यत्रयदः केवलस्यैवप्रयोगः सकेनापि संबध्यतां तत्तश्चाव्यापस्यमेवन विधे
यत्वमिति स्थिते कल्याणो नितन्तारतिवदकसूचिते अन्यथाहितीयोयच्छब्दसाकांक्षत्व
वेति एवं पदाभिप्रायः इदानीं प्रकारान्तरेणाविमृष्टं विधेयांशं वाक्ये दर्शयति किं लोभेने
ति लक्ष्मणस्योक्तिः यैमितिभरतेने मात्रेतिकरणभूतया मात्रापैतानयो विधेयांशं

तथाप्रधान्येन विवक्षितत्वान्न मासे न गणभावो युक्तः विरुद्धमतिकृद्दोषोदाह- श्रिनेति- यद
स्यारोपिके च न दोषाः संभवंति इति यदुक्तम् तदाह पदैकदेशेति श्रुतिकटु यथाप्रल
मिति यानकर्मेति देवभायया पिनद्धं नकारवृत्तिमनवेक्ष्यमाणो दाने श्रीउत्तरपौदाहरणम् ॥ अश्र श्लीलो
नियेलवेति अत्र येलवेति लाटभाषायां मध्यकवाचकः तत्रस्याश्लीलोदा- यः श्वयतीति प
शिथीलनमभ्यासः कीलनेदाढ्येन स्थापने अमंगलाश्लीलोदा- ॥ विनयेति काचित्सकं का
तमन्यासक्तं दृष्ट्वा सखी प्रत्याह विनयेति अंगेतिहे सखि इहत्वत्तामिति मयात्तदभिप्रेतमिति स
पत्न्याभिलिषितस्थाने पदैकदेशेसंदिग्धोदा- कस्मिन्निति- साधुचरतीति भूतपूर्वे चरडिति
चरेष्टकक्ष पदांशेनेयार्थोदा- आदित्यवाचकादयः इदंपदैकायोः पदैकदेशानां च साधार
णत्वे दोषाननभिधायेदानीं वाक्यार्थमात्रगतान्दोषाति प्रतिकूलेति अधीतरेति अधीतरे हिती
यस्मिन्नर्थे एको वाचकः पाठः प्रथमार्धस्य यत्र तत् अपदस्थपदम् समासस्य तत्र घेति दृष्टमि
दृष्टमित्यर्थः अकेवेति अधिकोत्कंठा या उद्दरतापाय प्रतिकूलत्वं यथा कृशिमा इति भार्ग
वरामेण यस्मिन्देशे परस्त्रस्तरामपितां जमदग्निर्हृतये न केपोद्धुधृत तस्मिन्न पदे देशोऽस्मस्याभा
वमनदानव॥

का.प्र.
सं.९८
47

स्थापितं देशीशब्दैः केशोत्सृष्टं न दुष्टमेवमाह ॥ अन्वयेनोदा॰ प्राणेति निरुक्तमिति हिंसा।
भंगः श्रीरामचंद्रमतीयमतिः उपहतेति नयाचोक्तं अत्रात्मप्रविसर्गेति ः पदेः प्रोतेः प
दस्य देहस्य संयोग एवैश्चल्लावरणमतिरिच्यतइति संहितेति संहितैकपदवत्पादेष्वेवेत।
वर्जमिति वाक्यसमयः नयोवेति अविकदवर्णत्वेन चवर्गीहिहदस्यप्रतिपादनेकोपाभात् वा
वेणाउदात्तइति आकुमारमिति गोवेणोदासीति कार्यं नत्तु न कृतेतेन दोषः वेगादिति कश्मी
रेषु उड्डीलेठ चिंकुणाञ्जावदोग मेदयोनिमणिवाचकाः यत्पुरिह तैनी येन मनागपित
संदरयणेन पदकेवलं यस्य दोषः प्रतिधसै रपिप्रयत्नः तीर्थेनेणाक्यनेकामोत्रवर्णमा।
नः सकारभकाराविति चं धशैथिल्याद प्रयोक्तं जिनाः शाट्टेकारिता: अप्रातस्मत्त्वभावो।
तलघुत्वरूपस्योदा॰ विकसेति - अन्यासारमिकेतेसंभाराइत्याकांक्षायामाह कुमारीमुनिका
केरपि न स्पष्टेत्यर्थः साकन्यामृतुपादानकारणभूतान्वेव मागरारत्नरोहणाभवन्नन्यादि
ति योजनात्रात्रकृतमिति अत्र पूर्वार्धकृतपदं नास्ति उत्तरार्धे त्वसीनिकृतमिति प्र
क्रमभंगकारिसदधिकमित्यर्थः अत्र लीलेति - नैकपदं द्विगुयोजनेप्रायेणोनिसमयाघ।

यदंह्रिः प्रयुज्यते नाकस्थितपदंदोषः धुरीवाग्घ्रभोऽङ्घ्रिविशेषः शेमेति अत्रप्रेममननोन्नवदति
वाकेसमासेनप्रवचयदन्निलुकुशायंयुतनरव्याधेनचमत्कारोतिगम्यतामिति- यतोभूस्सदर्भा
सिवयेवस्तं मूर्ध्नीति यतोधर्मः नेदतिप्रसिद्धाः परार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रे मीमांसाय
सेकाशो आकर्णयेतिविधिवाक्यप्रदिन्यदे शावाक्यं ननदर्थेऽदति अधर्मार्थस्सर्वेरिति।
श्रुतिगार्थैः निजनवरिति निजयाह्वः स्वच्छशब्दस्य कर्तृपदो अप्राकृतस्येति रावणस्य
ममेति जनकस्य हृतस्येति आवर्जितस्तेनबाधाः सप्रदृष्टलोभनीभविनेति एवंरूपो
गौरीमुखनिर्गतोवरस्साधिष्ठायकत्वाद्देवतारूपमात्मानं प्रवंसन्नाह इदमाह ॥ पद्योहमिति
अनिरुद्धेतिसहृदयः संबंधस्तेनप्राप्तमभिरूप्यलक्षणमनरूपलक्षरूपमायाः फलेपथा कु।
हिलेति अत्रादौकुहिलातामप्रत्नेपश्चान्नखिलत्वमणकाचक्रमचिता भग्नप्रक्रमेति प्र।
वेश्मरव्यः पश्चाद्भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः परिपाटीवा यत्रप्रकृतिप्रत्ययसर्वनामप्रत्य।
यादिविषयत्वादनेनभेदः तत्रप्रकृतिरूपभग्नप्रक्रमोदा नाथेति उद्देश्येति यत्पदेशू।
वेमत्यनेनउद्देश्ये यत्तदेवपदं परामृश्यपश्चादुच्यते तत्पतिनिर्दिष्टं पदंतदिहनेति उद्देश्यपा।

का॰प्र॰
स॰५८
48

प्रतिनिर्दिशावतीति प्रकृतिप्रत्ययरूपभग्नप्रक्रमोदा॰ काकाचिदिति॰ प्रत्ययरूपभग्नप्र
क्रमोदाहरणम् ॥ यशोऽधीति प्रत्ययस्येति भग्नप्रक्रमत्वं सर्वनाम्न इति मूलियरामर्शके
नेदमा अपरोक्ष निर्देशः न त्वापरोक्षनिर्देश इत्यनयोर्भेदः उपसर्गरूपस्य पर्यायरूपस्य
चभग्नप्रक्रमस्योदा॰ विपदइतिवचनरूपस्य भग्नप्रक्रमस्योदाः काचिदिति अनुविदधे
इत्यनुचकारहृदयंगतमिति अत्र यदस्यास्थाननिवेशित्वेपि क्रमाभाववैशिष्ट्यं विवक्षित
मिति अपदस्य यदलक्षणादोषादस्य भेदः अत्रत्वे शाह्रादिति सम्मुच्चयार्थो हि चकारः।
सच समुच्चीयमानत्वात्वलक्षणादनन्तरमेव योज्य इत्यक्रमः निर्जित्य राजेति निष्कृतः।
राजा स्वड्गजावदोषस्यास्थानस्थत्वं द्रष्टव्य॰ शैवलीमहाक्रूरं नयतीति सर्वेगामस्याग
म्यागारामममन्यथेति मनोमथाम्नीति मन्मथो राम एवमन्मथोऽमृत्युकारी कामस्तु राक्षसी
अभिसारिका गेधवाद्दिति॰ निराशशंसयोर्मनः जीवितेशोयमः भर्ताच अपरार्थ इति
मन्मथरूपः एवं त्रयस्त्रिंशतं वाक्यदोषानुक्त्वाऽधुनात्रयोविंशतिमर्थदोषानाह॰ अ
र्थोऽपुष्ट इति सनियमेति सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोः परिवृत्ते विनिमयोये

श्रुते विधयत्ववाद्यावत्त्वचितोयत्नसः अत्रेति - सरसिप्रसरत्यामन्दफुल्लसितसोरभपाद्ध्राऽप्यथप्रष्टाः
प्रकृतार्थानन्वयोगात्कष्टार्थदोषोदा - सदेति व्याहतार्थदोषोदा - माधवस्यमालतीमनीय
मूर्तिः जगतीति आदिनाचंद्रिकाचत्प्रपस्यशशइति अस्मारेपिच्वस्यपाइतिकोपावचनेप्रन
कृतदोषोदा - कृतमिति ऽयमस्यत्यामृडनि - अत्रेति अस्याराणीवज्वालामाभिरालिंगितोयः (
प्रतिवल्लजलधिः पिबतीति द्रोणाचार्यवाक्यार्थइतिप्रनकृतः दुष्क्रमोर्थदोषोदा - भूपालेति
क्रमस्याभावोदुष्क्रमत्वं ग्राम्यार्थदोषोदा - स्वपितीति स्वपीतिकोमलामंत्रेणोऽप्याहारगृहाण
उदंचयविस्तारय कुंचितमिति अत्रेवदन्येनैवोक्तमित्यग्राम्यमित्यर्थः संदिग्धार्थदोषोदा -
मात्सर्यमिति द्रोणाचार्येणाश्वतेप्यस्वस्थामनिमृतोस्वस्थामेतिश्रुतेसुतशोकात्तेनमृतम्
ततस्त्वाश्वत्थामापितृणांहंममरत्त्वाहिदमाह ॥ गृहीतमिति - नोचितमिति ब्राह्मणानांश
स्त्रग्रहणायोग्यतत्वात् अत्रपाक्षुमोचमेपितृशोकोहतस्वचनोपामइति निर्हेतवर्थदोषोदा -
प्रसिद्धविरुद्धार्थदोषोदा - इदंतेरति विद्याविरुद्धदोषोदा - सदेति राधोत्साहनेनकृष्णेनश
हरिणात्र्यपरणेनादिनितिधर्मपाशं सकलमिति विद्याधर्मार्थकाममोक्षादयः कलानृत्य

का॰प्र॰
सं॰ ५१
49

गीनचित्रकर्मनाट्यादिकासु तद्व्याप्तिः निपुणयोजनेनेति धातुरागानुसरणामंतदेशादिपुज्ञ
याभावादिति नीतिशास्त्रविरोधः कामशास्त्रविरुद्धोदा॰ विधायेति योगशास्त्रविरुद्धो
दा॰ अष्टांगेति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि की
लनम् नैवस्थैर्ये सिद्धिसंविधं निखिलाण्यपि सिद्धीः दुस्साधसिद्धिर्मुक्तिः तस्यास
विधिः संप्रज्ञातयोगताम नयेद्यः प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वज्ञाने विवेकख्यातिः वितर्कविचा
रविद्यास्मितादिज्ञानानुसारी योगः संप्रज्ञातः परमवैराग्यतः विद्यादिसंस्कारमात्रस
हितो निरुद्धांतः करणानिवृत्तिर्योगोऽसंप्रज्ञातः संप्रज्ञातसमाधौ सति विवेकख्यातिः
पश्चादसंप्रज्ञातः समाधिस्तदनंतरं मुक्तिरिति विवेकख्यातौ सत्यां न समाधिरिति मोक्ष
शास्त्रविरोधः अनवीकृतदोषोदा॰ मा भूदिति नवित्वतिनवीकृतम् यदीति अत्रस्वभाव
एवायमिति किमत्र नमित्यायुक्तिर्वैचित्र्यलोकमित्यत्रानवीकृततनदोषः किं नगुण एवेत्य
र्थः सनियमपरिवृत्तार्थदोषोदा॰ यत्रेति अधमसमरोरिति आभासमात्रेणावबोधोनमा
त्रेणैवसमरीकृता अन्येऽप्यमनः पाषाणाया~ मः तथासचासौसमरश्चितामसिः अ

श्रमत्वमितिकाङ्क्षाख्यारक्षामितिञ्छायामात्रेरस्तोकेहि अत्रच्छायपर्यैवेतिसनियमत्वेसाधा
रणोस्यात् नञाग्रनोक्ते अनियमपरिवृत्तार्थदोषोदा॰ वक्त्राम्भोजेतिसरस्वतीनदीविशे
षस्तु शोणोनदभेदोपिमुद्रावालिकाः वाहिन्योनद्यः सैनास्तु॰ मानसंसरो विशेषोपि शो
णएवेति अवधारणोक्तिः शेषणाशङ्काहृदलक्षणोपकस्मिन्नर्थेपर्यवस्यतिविशेषपरिवृत्ता
र्थदोषोदाहरणम् ॥ एणामामिति॰ साकाङ्क्षार्थदोषोदा॰ अर्थित्विरति रावणप्रतीकारम
हत्वस्यमुक्तिः परस्येति अतिव्यवधानादितिभावः विसंधानभ्रंशः इष्यते अपद
युक्तार्थदोषोदा॰ नपदंस्थानमपदंतत्रयुक्तः प्राप्तेति दुहितरोब्रह्मा वरोत्रजामाता दा
वराइति जगदाकैककारिताद्यर्थानरसंक्रामितिवाच्यः सहचरभिन्नार्थदोषोदा॰ श्रुते
नेति प्रकाशितविरुद्धार्थदोषोदा॰ लग्नमिति विध्ययुक्तार्थदोषोदा॰ प्रयत्नेति॰ अस्य
स्यामाकुर्वीधनेप्रत्याह सोमोजनपदस्तत्रभवः सोमकः अत्रदाक्षिणइत्यनुवादेवक्तव्येर
प्रोषेरत्युपयुक्तोविधिः विशेषोध्यसेरन्स्येवविधेयत्वात् जाल्मोमूर्खः वामाक्षीरेति॰
श्राद्धेमृगाजिनवमनम् ततश्चापकरावृतं ततोपिचानाहारइतिमुक्तक्रमेणोक्तम् दे

का·प्र·
से·५·
50

सखे

भोत्कर्षस्यात नचव्युत्क्रमेणोक्तम् नहिवानाहारादेरधिकोदंभकोयकरणादिव्रतमिति
विधेयवुक्तोदोषः अवचवादाद्युक्तार्थदोषोदा· अरेरेइति· सीताविरहतोराम स्सगद्गदमि
दमाह ॥ अरेरामाहस्ताभरणादिविशिष्टनीलोत्पलभ्रमलाभ्रमराः नानवाधमितिः
किंतकिमस्मत्प्राणानपहरसीतिविधेयवक्तव्ये विरहिप्राणहरमनेनेति अनवाद्युक्तत्वो
युक्तः त्यक्तपुनस्वीकृतदोषोदा· लग्नेति अश्लीलार्थदोषोदा· हन्तमिति अर्थदोषा
सामान्येनोक्ताइदानीमर्थदोषयोः उनतउष्टपुनरुक्तयोः क्रमकृषयोः क्रमाबवादमा
ह करोतीति विशेषणत्वेयीति· मधुरैविषदावरणात्रिजगादेत्येवरूपोविशेष्यस्येति
वाच्यामित्यादिरूपस्यनयुक्तमुक्तंयामनेनचरणात्रेति अध्यानेत्रजन्नित्युक्तेपादाभ्यामि
तिविशेष्यलब्धमेवपदंचरणत्रेत्यादिविशेषणंपादयोरेवसंगच्छते गतस्त्रजेरिति तस्मा
त्क्रियाविशेषणत्वविवक्षितार्थासिद्धेः पादाभ्यामितिविशेष्यंगमनार्थमिपि चरणत्रेति
विशेषणमित्यपार्थकार्थं उदाहार्थमिमतगजेगादेत्यादिरुर्वोक्तं तहीदृशेक्रियाविशेष
णासाध्यसिद्धेः अंगपरोक्षरमोचित्यात्कष्टत्वेयुक्तः अत्रेति मानेनेति अत्रोन्नताईस्तुति

कटनेरणोवाच्यवशात् प्रज्ञातस्मिकः शकरणेनिश्रुतिकटुयत्वत्कर्षयोः मूर्धस्थानके ऊर्ध्वा
णस्यमयूरपंडितस्यानेनश्लोकेनकोश्लोष्यपगतइतिसूच्यते वीरेति अथचनेरणेः उत्खात्य
वक्त्रस्थाष्टंनयत् निद्रापरतेशत्रुणयोरपमयः अहः पायं अनः शकस्य अभवेनासंसा
रेणवल्लिंजिनवान्यः कायः शर्वः ममृतनहरणेत्रीलंनीतः उद्धृतेभुजंगकीलियाखंपीडि
तवान् रवेयाहुस्तस्माणिल्यास्समाश्रियस्य अंगगोवर्द्धनंगिरिंगांचभूमिंषोधारयत् ॥ श्री
श्रीनेमश्रानियोराकूलस्यपिरोहरः अंधकानांहस्तीनांत्रपंनिवासंकरोतियोमाधवः कृ
ष्णः उमाधवयपक्षेतनल्लिंजिन्कायः विस्तुदेहः त्रिपुरेषश्लीकृतः शरत्वांनीतः भुजंगास
र्पाः पाणिमुखे पिरोयस्यनथाभूतोहरः अंधकाख्योदैत्यः अत्रमाधवपक्षेइतिशाणिमर
कृष्णः रागवाचकः अंधकशब्दः हस्तिवाचकः नयशब्दः विवासवाचकः अश्लीलमि
मिति अश्लीलेच श्रीरामगमाःमंगलरूपत्वाद्विधानत्वश्रीरामृयाश्लीलत्वेपूणात्वेकारि
हकेति संवाधेसंकटेवरांगेचतर्जिन्यनामिके श्लिष्टेमध्याग्रहगमानयोः करिहस्तइतिर
ख्यातः कामपारुविशारदेः ध्वजः पताकावस्त्विकुंडव्यंजनेचसाधनम् सैन्यस्त्रीव्यंजर

का.प्र.
सं.५२
51

नेत्रत्रयमिति जगत्साक्षीलोचनं अग्निमंडलाक्षीलोचनं । निर्वाणेति रक्तैरन्नैरक्तैः प्रकर्षेण
साधिताः अर्जिताभूः रक्तेन रुधिरेन भूषिता च विग्रहे देवीवैरवारी रेच स्वस्थाः कुण्डलि
नः सर्गस्थाश्च ऋतुकानां बालानां येऽस्थानि तस्य रात्रेशोमात्रे ऋतुनिकान्तेषु रसपक्ववसास्थ
च भाजनानि च यत्र भस्मविगुणितो भूषितः अलंकृतश्च अत्रैलक्ष्मामुखे निरोधपर्यवसाने ऋ
ति सात्मन्यात्मसंविदुक्तिः पर्यवसानेनिरोधो नान्ययं विलासकेर्गर्भसंबंधिभिः यांस्तुभि
गीष्ठं विलसन्तीभिः करणभिः व्याप्ते देहे बुद्धि प्राणाश्च न्यरूपमिति प्रमाता तानिमज्जनेना
परिमितबोधरूपेऽस्मात्मनि येषु रमन्ते भेदसंसर्गाभावात्ताने विकल्पलक्ष्मा विशुद्धाः तेः योगमेकत
मिच्छेति वस्तुनोन्येन वस्तुना रूपयपादितत्वाध्येयेन सह समापत्तिः समाधिः समो
ऽस्मुक्षेऽभ्यस्येति सुक्षोभ्या प्रराणोपदादिसिद्धेः पूर्वसिद्धः अनिर्देश्यप्रथमतया प्रकाश
मानश्च । षडधिकेत्यादि । शाक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाणां ब्राह्म्यादीनां वामादीनां भूचर्या
दीनां करणेश्वरीनामकारादिरूपामृतादीनामेवंविधानां मन्यासामपि कलभेदा द्वेषेपि
नभेदपदार्थषट्त्रिंशतां नाथः । न्यग्भावितोऽवमवनप्रभंजयति श्रीहिम्ननमस्काराबीजयन्त्र

र्थः इति देशादिमित प्रमाणानि तानि मज्जनात्मबोधमात्रभावो मज्जनेन समापिपासामीत्यर्थः।
न च पाकपः पविष्टे नेपरस्परे वत्रयः अपि तत्कैकस्याः पाकेः सर्वपात्रपात्मनेत्याह - श
क्तिभिः परिणाह इति परिनिस्समंतादुः नैनैषिपाद्यादि दशायामपित्ताआदिवत्रः न
गमो हृदंभवतीत्याह षडधिकेत्यादि षड्भिरधिका दशा षोडशधारनाड्यस्तासां यत्र चक्रे।
हृदस्थाने चक्रवज्ञातापादि रूपेणास्वरूपं तन्मध्ये स्थितः स्थितिमान्तिष्ठांतञ्चात्मा अवि
कलेविदात्मरूपं यस्य भक्तम हि नंदि पिण्डांहृयागांदेवि ऽवक्ष्यामि विस्तरेणास्मृण
स्वने विंदुर्नादपावस्त्रवतत्रैतिनित्यसंनिते इत्यादि अथवाहृदये लसत्येतच्चक्र तानाक्तं मे
तल्कोऽपरकमित्यादि इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च परापरा गांधारी हस्तिजिह्वा च
पूषा चैव यशास्वया अलंबुसा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृता नालजिह्वा भजिह्वा च वि
जया कामदायरा अमृता बहुलानाम एताश्चाप्रसमाश्रिता इत्यादि प्रत्यत्र इति चेता।
सोपानान्यघचवर्द्दयोत्यादि नाडीचक्रमिदं प्रोक्तं षोडशारं सुजाज्वलम् द्वासप्ततिस
हस्राणि नाडीनां नाभिसंस्थिताः तासां मध्ये प्रधाना दश इत्यादि हृदि नाडी त्रिदलगे ष्वीर

का॰ग्र॰
से॰ ५२
52

दीपानन्तः क्रमात् । इत्यादिच अथवाषड्विंशधिकानिदशषडधिकदशनाड्युपसङ्क्रान्तिच।
नाडीचक्राणिषडधिकदशचनाडीचक्राणिषडधिकदशनाडीचक्राणितत्रयथासंभवे
तसंवंधेसंकोचात्वस्थितेचक्रेपंचकेतत्रकीर्तितम् नाड्यः पंचैवमत्रप्रवहन्त्यधस्तुर्ध्वतः
तदूर्ध्वन्याः पंचतासांमध्येसंचरः रश्मिते वज्रग्रंथिरयंप्रोक्तः प्रधानेवीरनायके ॥ तत्रो।
र्ध्वमध्यमानान्तमयान्तर्ध्वेप्रचोदिताः पद्मसूत्रनिभासान्तरेऽधरेऽप्यवसानगा चक्रद्व
यस्यमध्येसायाक्रिस्त्रैवतानने ज्ञानप्रोतास्तत्रैवचक्राधारान्वनूपिणः तेषांमध्येत
संचरेद्दशनाडिसमागमः पाणिपादांतगामिन्यः पंचपंचव्यवस्थिताः एवंनाडिमयः
शरीरेहैवसर्वदेहिनामिति श्रीमन्मान्नायेवामूर्ध्वाद्दक्षिणाचरणांतंपंचदक्षिणात्पाणे। क५
र्वामचरणांतंपंचेत्येवंद्रूपेणेवमग्रद्रूपानाड्यः तासांचमध्यमभूमौसंघट्टेनोन्मयोगिनी।
हृदये उन्मुखमासामेकैकपंचमात्रेणपंचतांवहतितत्राभिमानरूपानिवसति देवीय
हीतसंकोचनाडीभ्रुप्रतिविवर्णेनकरुणात्मसाधने दुर्भेदोयंग्रंथिस्सकलग्रंथिप्रधान
तांप्राप्तः सम्यक्पूजननिरतैः मद्यः प्रतैरेषभिद्यते नियतमित्यत्रचप्रतिपादितादशना।

दयः तथा गुदस्थ आधारः इन्द्रक्रस्याधिष्ठानं तु लिङ्गकम् मणिपूरं तु नाभिसंस्थं हृदयस्थमनाह-
तं विशुद्धं कण्ठदेशे तथाज्ञा नेत्रद्वयान्तरे इति श्रीश्रीमतशास्त्रोक्तानि षट्चक्राणि तत्र
नासा नाडीनां मध्यमं तत्रालेख्यादिभिन्नसर्वनाडीवक्त्ररूपा नाडी रूपं स्वस्वभावे सेचद्रूपदं तदेव च-
क्राणामाक्रान्त्या मायीयद्रूपचालनकारिणी शक्तिरूपा नाम मध्यमं तत्र तमे सामान्यं धाम उ-
तस्मात्तत्र तत्रैव चक्राधाराः स्वरूपेण इन्द्रजैश्चक्राधारे नाड्यादौ वर्तमानोऽपि तत्र स्थितो।
विश्रान्तश्चास्माय स्पन्दकेवलमित्यं नाडीचक्रपरामर्शनेन यावज्ज्योतिर्मात्र ध्यानेनापि गम्यः।
स्मा हृदीति प्रोक्तं मध्यचक्रे विशेषभूतचक्रषट्कान्यत मेरुर्हृदि हृच्चक्रे विशिष्टे लिखितेऽस्मिन्ते।
षोडशोल्लासिनि तद्रूपं ज्योतिर्नादरूपः आकारो येन एवं स्वरूपोऽसावित्यनन्तरं निपादनेन च न।
विफलमित्याह सिद्धिरिति तां विदन्ति यथावज्ज्ञानेन तथाभूतप्रकाशानन्दात्मप्रकाशो
ते येन ते सिद्धाः परापरभुक्तिमुक्तिरूपा दशा इव तत्र सा वा तमोऽक्षिभ्यामेव सिद्धोऽयावस्त्व
प्रकाशः अन्यभिन्नानोपीत्याह अविचलित इति संप्राप्तोचरमानन्दसिद्धिसिद्धि समत्कार
येतिच वा योगिनः तत्र प्राप्ता प्रदेशाः तत्पारं पर्यङ्क्रमेणायः प्राप्तयोगः सविज्ञेय स्थि

का.प्र.
सं-५३
53

विधेयोपि मनीषिभिः चेतसो वहमानत्वं चलितस्य पुनः पुनः यः करोति नतिं तु नित्य
वहमानेमनीषिणः तदेव चेतसानानात्वहीनीयमवलंवते सिद्धियोगस्य विज्ञेयः योगी योग
फलार्थिभिः यः पुनर्यत्र तत्रैव संस्थितोपि यथा तथा भुंजानस्तत्फलेनेन हीयते न क
दाचन स सिद्धस्य तु विज्ञेयस्सदाशिवसमः प्रिये इति येप्रतिपादिता स्तेषामध्याय्यु
त्सिद्धत्वः सदृक्साधकोज्ञेयः अविचलितत्वादि विशेषणोपादानसामर्थ्यात् तेना
विचलितमनन्यध्येयमनः चित्तं येषां तैः साधकैः सिद्धत्वमेवंदं साधु यथा स्यात्तथैवं मृग्यमाणः
साक्षात् क्रियमाणः यद्यपि प्रमात्रैकवपुषस्त्वप्रकाशस्यानवयवग्रमानमिवानुपपद्य
मानं प्रमाणेयस्य तस्यास्य दर्शनक्रियाकर्मभावोन भवति तथापि दृश्यमानत्वादिध
र्मवदपरोक्षतापतिपादनार्थमुपचारेणोक्तं उत्फुल्लकैरवकमलकल्हारसमं वहंति ये सिंधु
वारविटकमसमवहुलभास्ते येषां लितस्य महिषीदधः सदृशास्तेकिंचमुग्ध विचकिल
प्रसूनपुंजाः क्रूरमतं गालितस्य मपितस्य विचकिलप्रसूनानि खदनवाक्सानीति प्र
सिद्धमनिषव्याप्तिविभूषकेतितनमसचिवोक्षोणाढेनि मामाह इति मापीदयमाम्नायान्

यमानदमानस्खंडक अनीति अनीवमरंभाकदर्शयपतैः क्रियापदेः नूनेनवितर्कलीना
लयंगता विलीनासर्वांगप्रविष्टा· अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये उत्तरकल्पताणाने नालादति·
जिनेंद्रियेति· अत्रविह्नितानो त्वेनयस्येत्यादीनां चिनयादित्वाघनूपत्वेसति गणत्वमि
त्यर्थः प्रागप्राशेति अत्रचतर्थपादेक्रोधात्वाक्यांतरमिति देवोहरः स्वाप्यते इयंवे
त्नं रक्ताशोकेति शृंगारेदीर्घसमासत्वमत्रचितमपिकुतमितत्वात् गुणः भवाम्यपद
स्मितोरेखेनिरंकुशामप्रविवेकरहितमपि स्वमेपितनः त्वयिप्रतीहिभक्तिंनविस्मरामि वि
भ्रमवामलीलायांकामदेवप्रतितत्सहचरसमागमेयौवनस्थेयमक्तिः अत्रेतिवाक्यमध्य
प्रविष्टवाक्यांतरं अन्यदपीति· सेकीर्णादि· संप्रहारेसमरेअत्रोत्साहः उत्साहपदाद्वेता
क्रइतिकष्टत्वे अनुभावानांकष्टकल्पनयोदा· कर्पूरेति अत्रलीलादयोऽनुभावाः तत्रा
पर्यवसायत्वव्यक्तत्वेनानुतिप्रतिपादनेनात्पर्यात् विभावस्यकष्टकल्पनयोदा· परिहरे
ति· शृंगारप्रतिकूलशांतविभावोदा· प्रसादेति· शांतानुभावाविति शृंगारप्रतिकू
लावुपनिबद्धौनिम्नतरमणीलोचनपद्येपठिते गुरूणांमध्येसकलपरिहाररहदयाव

का·प्र·
सं·५४
54

नगमनमेवेक्षतिवधूः निभृतरमणोऽप्रच्छन्नकामुके अत्र प्रकृतिविपर्ययमाह· प्रकृतय।
इति क्रोधादिति दिव्येष्ववीर्यः मनुष्येषु क्रोधाद्युत्साहादिर्वर्णनीयः दिव्यादिव्येष्विति· दि
व्यांशे मनुष्येषु अर्जुनादिषु स्वात्मनाऽज्ञातत्वेऽपि वसन्तस्य तदभाव इति रसाक्षिप्रमाद
णादिरूपः सञ्चार्यादेः अभिचारिणाः विरुद्धस्य प्रकृतरसविरोधिनः उपात्तः शान्तेन ला
शृङ्गारे इत्याह· मुनिकेन्यायोपन्नमभिलाषः काकार्यमिति प्रकृतेतिविप्रलम्भस्याव
धानाभावेऽपि विरुद्धयोः क्वचित्समावेशोऽस्तीत्याह· पाण्डुरिति हेत्रयो राजयक्ष्मोपपत्तिस्त्व
स्यापवोगः पाण्डुताद्योऽराजयक्ष्मा उपपत्तिचिन्तातञ्चावस्थेति विप्रलम्भयोः साधारणाः
सन्त्वमनोरमाः इति आद्यमवमिति वाध्यत्वेनोक्तम् प्रसिद्धेनमेनमेवपरेणपद्येन यावदुपमा
ननानयानन्दाङ्गेति शृङ्गाराङ्गस्येन रसर्येऽपिति· अतः शृङ्गाररसस्य प्रतीतेरित्यर्थः तथाभावा
दितिकाव्यशोभासद्भावात् भिन्नसंश्रयः पृथगाधारः रसान्तरेणाविरुद्धरसेन स्वादे।
ह्यानिति· अनेनैकत्वाभिधानादाश्रयैक्यं वीररसः इति· सकलवाक्यार्थान्वयापेक्षयास्व
तरांवीररसस्याव्यवधायकताप्रतीयत इति भावः रक्तमनसामुदधिराभिलाषयाऽन्तरक्ष।

याचन्तदवलोकनेनेति दंतक्षतदर्शनेन सामान्यविवक्षायां शृंगारत्वस्याभावेन शांतो निवारितः वाष्पेऽपि चि
ति दुःखोद्भवे होमाग्निधूमोद्भवेऽपि च भीतेति भयं पापजनितं कुमारीजनोचितं च करु
णा इति शृंगारनिरपेक्षत्वाभावे शृंगार इति न हि रुद्रः आगमनेनेति विरुद्धयोरपि क्रिययोः
शृंगार इति कामी वेश्यागृहे तावलेनायातः मुख्य इति प्राणाग्निविषय इति तद्रूपः संग्राम इति संग्रा
धान मृतो रसः कृतसंस्कारः कृतो रसान्तरेण शृंगारादिना कृतस्यास्य संस्कारो यस्य सः प्रतिपा
दितस्वरूपस्येति करुणादेः रसान्तरेण शृंगारादिना ॥ इति सप्तम उल्लासः ॥७॥ श्रीगुरवे नमः ।
शौर्यादय इति समवायिनः शूर इति यथा शौर्यादिकं जीवस्याकारविशेषो यस्य प्रचारितेन मधुरावर्ण
इत्यर्थः अविश्रान्त इति अवस्थापन्नीतित्वं [?] ध्वनि वामनादयः वर्णमात्रेति रसपर्यवसायिनां माधु
र्यादीनां रस एवाश्रयो न वर्णमात्रमित्यर्थः केवलाङ्गेति एतेनांगाश्रितास्त्वलंकारा अङ्गिनिष्ठ
मवेत्यपास्तः जातुचिदिति यदा व्याकुर्वन्नाह क्वचिदिति वाचकमुखेनेति विप्रलम्भरस
स्याङ्गिन उपकारो वाचकमुखेन माधवविरहक्षामालम्ब्याह मनोराग इति वाच्यमुखे
नेति अत्र वाच्योऽर्थः तन्मुखेन विप्रलम्भरसस्य मालोपमालक्षणोऽर्थालंकारो उपकारकत्वमित्यर्थः
विप्रलम्भरसस्योपयोगालंकारो नोपकारको यथा चित्ते निखातामवतीति चित्ते निखाता भवति न्यूनीभ

का॰प्र॰
सं॰५५
55

वतिमार्गेणानुप्रासाद्यास्वपि परिवर्त्ततेविकसतीतिद्रुतिविस्तरवचनेवर्त्ततेप्रवर्त्ततेकाव्यबंधेध्यानेन
तुदानितिचिरंतनहणीप्रगल्भावाचकमेवेति अत्रानुप्रा सेकेचिदभिनिवेशाद्रसस्यप्रतीतौवाचक
मेवाप्यकेवलेति विप्रलंभशृंगारस्यालंकारानुपकारकत्वंयथाभिवेति मन्नामित्यवमादिना।
विसलतेति विसलताहिकामोद्दीपकत्वेनमरणकारणंनतुपुनर्जीवनिरोधकारणमिति प्रकृत
तस्यविप्रलंभस्याननुगुणानुपकारका एषएवेति योसाभिहितः समवायेनेतिनतुपटन्याये
नसंयोगेनेतिकुंडवदरन्यायेनअलंकाराअपिशौर्य्यादिगुणावत्त्वेनाइति यत्केचिदूदंतितन्न
माह ओजयति अभिधानमसदिति भामहविवरणे उद्भटाभिधानेगंडुरिकेति गंडुरिका।
मेषी प्रयोजनमस्तद्विषयेकागंडुरिकायस्मिन्मार्गेलगतिइतराअपितमेवपंथानंप्रयोजनम : ज
पिचार्य्यवान्तरंति वामनादिभिरुक्तंप्रकारंदूषयति यदप्युक्तमिति ओजःप्रभृतीतिवि
ति अत्रकाव्ये उक्तिमात्रमेवनवैचित्र्यंततः ओजः प्रभृतिषुगुणेष्वसत्स्वपिनकाव्यव्यवहारः
अस्यादेदेति स्वर्गप्राप्तिलक्षणेकारणेसत्यपिअन्यस्यप्रादिव्यशरीरलक्षणस्यकारणस्याभा
वाद्विशेषोक्तिः द्वितीयार्थेतुव्यतिरेकः उधान्यकारेणधाररसस्योपमेयस्याधिक्यात् गुण
निरपेक्षाविति वैदर्भीतिद्विप्रसमस्तगुणनिरपेक्षौ अत्यंतमाधुर्यमितिभामहमतं दूषयति

भामहेन सूक्तम् अवंतानि समस्तार्थप्रह्ममधुरमिष्यते दीप्तामिति दीप्तत्वं नृणां ज्वलद्रूपायाश्चित्तस्य
चित्तनिर्विलासस्य हेतुः तस्यैव ओजस् एवं शृंगारकरुणविप्रलंभशांतविषयं माधुर्यं वीरा।
द्भुतरौद्रबीभत्सविषयमोजः सर्वविषयः प्रसाद इति भावः तेषामिति माधुर्यादीनां यस्मि
न्सति वदामि नृत्यंती वतद्धि कटत्वं भंग्येति आह्लादकत्वप्रकारेण शृंगारस्य समासवतीसं
घटना व्यंजकान भवंतीति भंग्येत्यर्थः मार्गभेदेति येन मार्गेण सम्यगुत्तमध्यम रूपेण री
तिः विशेषेणोपक्रमस्तस्य निर्वाहात क्वचिद्दोषः यद्दृष्टान्तमसूत्रमार्गं त्यक्त्वा उद्धतमार्गमा।
श्रितः मसृणमार्गनिर्वाहहेतुदोषस्यात् दीप्तरसेति दीप्तास्तस्य विभावानुभावव्यभिचारि
भाजो रसाः तेषां भावो दीप्तरसत्वं अनुलक्षणत्वेति नेत्रनिमीलनादीक्रमः परिपाटी कौटिल्यं वै
दग्ध्यम् तयोरनुलक्षणत्वेन ग्राम्यत्वेन यशोपपन्निर्युक्तिस्तयाकृतया योगस्संबंधः तद्रूपाया घट
नात दात्मा न तत्र रूपः विचित्रत्वमिति तत्काणाः प्रोक्ता इति माधुर्योजः प्रसादाख्या स्त्रय एव रस
धर्मत्वेनोक्ता गुणाः भंगीभिरिति विलासलहरीभिः नाश इति भव्यः संघटनादय इति आदिना
वर्णसमासोऽन्यथात्वमिति गुणपरतंत्रत्वाभावः वदंतीत्यनेन यत्रगायनस्याचेतनत्वाद्धाधि

का.प्र.
सं.५६
56

तमुख्योर्थेनविमिनीयत्रप्राघनेनप्रकाशादिलक्षतेतस्यचस्फुटत्वंप्रयोजनंक्रोधादीनिप्रसन्नरूपम्
अभिनयेति अभिनेयार्थेहिनाटिकादौउद्धतरचनादयोनेष्यंते प्रौढत्वेदेति अत्रयुक्तामध्यम।
एवप्रबंधस्याभिनेयः कुंभकर्णेनमंगलदक्षणवाच्यस्यभीषणत्वेनोद्धतत्वाद्वाच्यापेक्षयारचनादीनां।
मुद्धतत्वमित्यर्थः एतेइतिरचनादयः निपतन्गुणेतिमाधुर्येजः प्रसादाख्यास्त्रयएववकोणावादन।
दंडः व्याख्यायिकामिति निकटबंधप्रधानाख्यायिकासुकुमाररचनाप्रायात्कथेत्यनयोर्भेदः
इतिकाव्यप्रकाशसंकेतेअष्टमउल्लासः॥८॥ यदुक्तमित्यकेनतनारीणांस्त्रीणांनअरीणामिनत्वर।
प्रयोजनेवामानामनक्रूलाणांस्त्रीणांचाहितेकरोतिहितंक्रंततीतिच अवलानांवनितानांदुर्वला
नांचवलाभावनप्रसिद्धत्वात्दुर्वलवलीव्यक्तुर्देत्यस्याभावेनविनाशेनप्रसिद्धंदंडः मन्नमभिमतेदा
रुणाक्रूरान्येष्यतीतिकाकाएवत्येवेत्यत्रार्थप्रतिवचने त्रिगुणेतिसत्वादिरूपास्वरवैसादृश्येपतिस्व
रसाम्येवैचित्र्याभावात् प्रकृष्टइतिदूरांतरितः ततोहणेति अत्रकश्चिहीरेदंदीत्यादेः रुधिरप्रधीह
द्रुत्यादिरनेकव्यंजनस्यसहत्वासामयम् कामदत्तामकामिनीत्यंत्रपुनः कामेत्यनेकस्यत्रिराहतना
हृत्यवशमः माधुर्येति मृष्ठिवर्गान्यगोत्यत्रोक्तेः प्रौढैरित्यन्वनिमधुरैः अनितिपरुषैरित्यर्थः।

तामेवेतिकोमलौवैदर्भीति अन्नंगरंगेति गौडीयामूर्द्धीनद्धेनेति पांचाल्या अनुसारयेति अन्वेइतिवामना

दयः दवदहनइति अत्रविध्यनुवादयोः परिहृतिः सुधाकरइति अत्रैकस्सुधाकरशब्दोवदनोपमे

नोपात्तः द्वितीयोभवनक्रियायामुपात्तः कर्तृत्वेनेतितात्पर्यभेदः इत्यावितितत्रमहेतौ तस्मिन्नेवस

समासे अन्यत्रवाहनेतोभिन्नेसमासे हस्तहस्त्योरित्येकं नामहृतसमासमपरहृतेसमा

से तयोस्सामान्यनाम्नइतिजातावेकवचनं अत्रमितकरेत्येकस्मिन्समासे विभाकरा

करोतिभिन्नेसमासे योरुणकमलेतिसमासे कमलासापीत्यसमासे नाम्नसामंयमे

द्वौसमौजातौ तत्तल्यमकेतस्यतल्यकइतिकः समरेतिसंग्रामेतल्परसः द्वितीयादावि

ति आदिनातृतीयचतुर्थपादग्रहः तृतीयेति आदिनाचतुर्थपादग्रहः समस्तपादजं

यमकंप्रदर्श्यपादैकदेशजं प्रदर्शयितुमाह द्विधाविभक्तेपादेइत्यादि यदापादा

नोद्वौद्वौभागौक्रियेते तदाप्रथमोभागः पादयमकन्यायेनयमानइतिनवविधः किंचि

न्नायुतविनाइतिसविधः अर्थाहृतिस्त्रितिदशणत्वंप्रतिभागंदशविधत्वेविंशतिभेदाः तस

मश्वयइति तयोस्समस्वयः तत्रसन्तंशयमकोदाहरणम् सन्नारीति अत्रप्रथमोद्वि

का·मे·
५८
57

तीयस्त्वतीयस्तुतद्यैस्सतीसाध्वीनीरीर्द्विभति पोषयति पाउमानो याति संवप्राति धःसन्ताग्र
वीभायस्य शत्रुगतायत्रतयाभृतेोरणोयस्यविवेनेति विना ऽयं यवः अपराधेनयतास्वस्यानेप्रा
पयताग्रस्तुखादिना प्राणभक्तकोणविना हिगतपुरुषः यमेनोनकेनत्रुनयनाद्द्रातिकु
सुखान्त्रितिभक्तयतियतस्तेनमहाजनः उत्तमोजनः लोकः अदीयत अत्रवउयत मान
मानुचितात् अंस्तुतेमहान् उत्सवान् अजेतिलिपंतियेदुर्जनाल्लीत्नुदति निराकरो
तियोयतमानानामसुरुक्तानांसादमवसांगतिददातियेदितिदानक्रियाविशेषणाम् अ
येमहाजनोयमेनतंनयतरमानसारंवृत्तेनतिसेवन्यः सतेति सतमहापुरुषः अरे
पापुसमहे भरात् भरतः अवयय अवयोवर्तमानेः अवलेबलरहिते वितनारवेदीर्घाकं
दं सर्वदासर्वकालेरसोंसग्रामे आनैषीत् प्रापयामास अवानलयामधिवेनरिलेगछन्
अस्पीनितमन्तुयहिरोात्यऽस्थितः अग्रांत्रसंतस्यचाधानोस्साविति निषेधार्दीर्घाभावः १
सत्वेनयेऽग्रारमात्तत्रसाः अवयंसर्वथाअविलंवितमाश्रितम् नारवसन्वसनेयेनतथाभू
तमारं सर्वेषांदारसेयामनन्तमिळ्छतिदावानलेनदावाग्निनासमस्थितम् यस्यवेधाःप्र

५८

जापति: नवेतिपांमानवेङ्कषेदयांह्रूयांयस्यानन: प्रणत:अयस्यभावहस्यविधेदीनात नय
स्यात्पयेनगच्छत्यंघेशिवमीहितंयस्या: शिवेह्रे अनन्तकल्लांसमेरणकामेनाभितामपरिच्छि।
न्नांध्यायामितांमरस्वति वागीश्वरि चित्तसमुद्रे स्थितेमयिप्रसादं सुरागच्छ सहूतिशयेन
ऊरुत्वेत्रेशरीरेमेवङ्कुरुत्वेत्रंतत्रसरस्वत्याख्यानिदिसमारजगाम सतंदर्येणकामेनंचमसारसा।
लक्ष्मणाख्यपवित्रयुक्ता शरंकांडे नवानिप्रतनांमिशाकदानियास्सांविश्माणाधारयंतीवीणांप्रा
ण: शाक्षोविराजतेयस्यांतथाभूतानन्नपित पवित्रशदृयुक्ताधारत ऊरुविशेष: नवान्नतता
भ्रमराणांराज्यापरिश्रृतंमानिनीजनस्यमनोयाभिर्नत्याभ्रतायास्वमनसप्रष्पाणिनांसंसोरं
ध्रलक्ष्मीजगत्कर्तृप्रभूतवारितावारिदाप्यवविद्रवोयत्रस्फुटितानिविकसितानितावग्राणिला।
च्छितानिविस्तीर्णानिप्राप्तवनानियत्र अन्यदितियथा विविधधववनानागगर्धधनानावि
वितधववजगगनामा नामजुजुनाना प्रोरोहरुलल्लानानानन्ने धुंधुनानाममहिहितत
नानाननस्वस्वनाना विविधानिधवा:नांवनानियस्यांनागान् हस्तिनोयेनध्वंतियेजरुद्रामहांतो
नानाप्रकारा: वय:पक्षिणोद्याऽऽदय: तेर्व्याप्तंगगनंयस्यांप्यतमनेनवर्तमानामजेनाजना।

का·सं·
५८
58

यत्रस्त्रविद्यमानानराः यत्रशाखानांतरूणांमृगभेदानांलालनंक्रीडनंयत्रतोयावयोः अवं
धुशातु धूनयंतीमम ह्रियास्माच्छिन्नं तनोतितन्नानन्नः अनुखेयः स्वः स्वनः सत्ववानः
प्राणोयस्याइतिहरिणा हलधरम् प्रतिसमन्तडनिकराभूर्वलयंतेविधाविति विधुर्विधि(
श्चेत्सुकारेकारयोः श्लेषः स्तुकानांबालानांयेप्सानांस्मरालेपापाते स्तूनिकान्तस्य
सुवर्णस्यपात्राणिभाजनानिचयत्रध्वविडुषितोभूषितः अलंकृतश्च विरमतैकेगतेसंबंधिभिः
पांसुभिर्गहनेविलसंतीभिश्चकेरणुकाभिः नीतांईप्सितप्रासयेइतिचमहानिधिरितिच(
वचनश्लेषापीति अत्रनपुंसकास्त्रीलिंगयोर्द्विवचनैकवचनयोश्श्लेषः ननमहानिधिर्नेत्रे
चमहानिधीइतिवचनश्लेषोपिमहदेउत्सवदे सुरैसंधानेयत्रतं अवरहतममासंग आ
गमाहरणेप्याम्नाय सीकारेहरनिवारय वङ्कुप्रभृतेप्रमरणेयस्यतं चित्तस्यमोहमज्ञा
नमवसरेकाले उमेगौरि मह्यमाऊटिलेव अन्यार्थः प्राकृतभाषारूपः ममदेहिरस
धर्मे उमेवक्ष्यमाणंगमागमात् संसारान्हरन्तः हरवधु शंभुपतिशरणंत्वं चित्त(
मोहः अपसरतसहसा वलेनवहतीतिधारयिष्यतिकथयिष्यतिचवह्निवपुषोन्नुयंक्रदिति

कृतेनिकरोतिच· सहस्रमितिक्रियाविशेषणम् संस्यादितिच नंदितेतिसूचनलप्रत्ययो
भंगेनश्लेषः नंदयतीतिनंदियतानंदितोगणविशेषस्यचभावः नास्तितृताप्रत्यययोः
हेहरत्वंसर्वस्यसर्वत्वंभावः संसारः तयोप्रकारकयोः सामस्त्ये पारीरवर्तनमायामि
अगाढमि अपरोर्थः हरस्यपर भवसंपद्यस्व नाथनिवारय आधामिखेदकारिव
तेनतनविस्तारय सुश्लिष्टोभेदाभावादिति भंगाभावादभंगश्लेषः ननुयंभद्रामन्या
येनध्वनेविषयोनतश्लेषोऽलंकारइत्यतआह यत्रप्रकरणादिति प्रकरणादिनाअ
भिधायानियमेनश्लेषोनतुध्वनिः गोत्रशब्दः कुलपर्वतयोः पक्षाः वर्ग्याः पतत्राणि
च क्षणउत्सवः शतकोटीरिति शतकोटिनावज्रेणघ्नन्तिखंडयन्तिच विबुधाः पंडिताः देवा
श्च अलंकारसर्वस्वकारादीनांमतंदूषयितुमाह ननुस्वरितादिगुणेत्यादि इहेत्यलंका
रमार्गेअलंकारमात्रप्रतिभोत्पत्तिहेतुरित्यनेनसर्वालंकारापवादोयंश्लेषइतिमतंदूषयि
तुमाह तथाहीत्यादि कष्टत्वादीतिश्रुतदोषाः गाढत्वादिशब्दगुणाः अनुप्रासादिशब्दा
लंकाराः तद्भावेति तयोः शब्दार्थयोर्भावः भावत्वेनोक्तैस्ताभ्यांविराजितायार्थवतोभावस्ततः

सूर्यस्यकरैर्विराजितासंध्या अस्यापंडुरागंयत्फलमोहालब्धं गोनत्रलुब्धानोमनुमनुष्याणांमोह
नदाणवेतीसंध्यानस्यापस्यनिद्रायायत्फलंदुरितंतत्रलुब्धोनभवतीत्याचापलव्यवस्त्रहि
नप्रदासंपदचपल्लवातामंत्यासानवमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वाद्बाधकः श्लेषएवनोपमाश्लेष
स्यसर्वालंकारापवादत्वादितिकेषांचिन्मतंदूषयितुमाह नचायमिति एतन्मतेश्ले
षप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषस्यबाधिकोपमैवादेवतमेवपानात्वमित्यादौ श्लेषस्यसावका
शस्यवर्तमानत्वान्नसर्वालंकारापवादः श्लेषः गुणसाम्येइति मतोक्तत्वमिति क्रि
यासाम्यंकचतीतिस्फुटंनिश्चितंइहापीतिशब्दालंकारमध्येपिविषयमितिस्वयंचेत्यादिकः
नकेवलमुपमालंकारेणैवालंकारांतरेणापिश्लेषोबाध्यतेइतिप्रतिपादयितुमाह न
चेति गलन्नावण्णविंदुकाञ्चविंदुरितिविरोधः परिहारस्तुसुंदरः यथाभासमानेत्त
विरोधोतिः प्रतिकम्प्रत्रवंशशब्देश्लेषः मुक्तामणिरूपरूपणस्यांशस्यांशालंकयमितिचेद्दश
स्यवंशाभावात् अतएकदेशविवर्तिरूपकेणश्लेषोबाध्यते स्वल्पश्लोकरत्यत्रापिश्लेषोव्यति
रेकस्योपकारकः अनुरागवतीत्यत्राप्रस्तुतार्थस्यगम्यमानत्वेनद्वयोर्वाच्यत्वाभावान्नश्ले

षः अत्रार्थान्तरस्यप्रतिभानमात्रस्यप्रतीतेरभावाद्विरोधाभासोनश्लेषः अत्रागच्छेत्यादवसे
ध्यायाः कामकरवदिवसमनुखेसरतिसरतिव्याख्येये ननुयादानित्यायेनात्रेदिवसेगच्छ
तिपश्चात्संध्यैवेनियातनारहिता पर्यायोऽस्याशादिशः अस्याचामरस्यमरुत् अमराणां
मरुतांवायूनांच असुरंदुः अविंदुः नहतसंदरीवेशः ज्वलेसपव वंशोवेणुः श्लोकः
कीर्तिश्च अनुरागोलोहितत्वंअभिषंगमस्तुरोगे अग्रेचसरतिअचलंपर्वतेनिश्चलंचर
अहीणांसर्पाणामिनेस्वामिनेहीनेचविषमाविनूपाश्रस्थिराच अच्युतः कृष्णागतिरो
नश्च मारारिहरः रामोहलधरः रभसविभागपतिः आसारसदृशेनवेगेनआर्तिः
रामाणांवारवनितानांसीमापर्यन्तभूः आदिनासर्वेषामाया अनेनश्लोकेन खड्गबंधः
प्रस्तारोयथासरलेति वाकुलारंभसरलानांचपलानांमलिऽवलानांधमरसैन्यामा
मारवः शाखायत्रवरलाभिःसीभिर्वकुलाश्रमदाः उच्चकाकोरैःदंडलानितियेनेभूपायत्र
अवकुलेनमुक्तपदेनानिर्मलानचहनवालानीतिवकुलायामाराशरसक्रांताः यथमरु

ज्ञेयः तथाहि पादचतुष्टयेन पंक्तिचतुष्टये कृते प्रथमादिपादेभ्यः प्रथमाद्यक्षरा
का॰प्र॰ णि चत्वारि चतुर्थादिपादेभ्यः पंचमषष्ठसप्तमाष्टमानि गृहीत्वा प्रथमपादः द्विती
स॰ ६॰ यात्प्रथमं प्रथमाद्द्वितीयतृतीयौ द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थं चतुर्थाद्द्वितीयतृतीयौ
60 तृतीयात्पादात्प्रथमवर्णं च गृहीत्वा द्वितीयः पादः द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमा
षष्ठौ द्वितीयतृतीयाभ्यां पंचमौ चतुर्थात्षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं च गृहीत्वा तृतीयः पा
दः चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पंचमादीनि च गृहीत्वा चतुर्थः पादः भा
सतेऽस्ति हेमतिभासार प्रज्ञातिशयोत्कृष्ट वादेरसेन ग्राभातामसमंताह्रीमा हृता
ऽविभवाग्रशोभायया भाविताम्नायकार्यीकृतहृदयावादपर्वदैवे विजिगीषुभिः पे
डितेराभादीप्तिर्यस्याः वर्तेत्यात्र्यर्थे निपातः एषोऽष्टदलः पद्मः तथाहि प्रथममव
रमत्रकर्णिकास्थानेततोऽक्षरद्वयेनैकैकदले निस्सरणक्रमेणावावर्तेवं भागेन द्वितीय
प्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिकाद्यंतेन तत्क्षावर्तेव तृतीयं प्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिका॰

दूरं तावत्तेवत्तृतीयं निस्सरणक्रमेण तत्तस्मात्तावत्तेवाचरद्वयं प्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिकान्तरं एवं दि
ग्दलानि प्रवेशनिर्गमाभ्यां विदिग्दलानि तत्प्रवेशेनैवेति पद्मबन्धः हेमारस्मासार उत्कृष्ट
स्याभिलाषस्य वेगवद्धर्षप्रायतनात्स्य विस्तीर्णानयनस्य तस्य स्वस्वभावः
प्रवाचस्त्रवपता नयात्रन्नत्वेऽत्रतत्वेहृडिरातिदत्वातियस्माहृदयाः तत्रत्वत्त
तत्त्वकारणे नवरत्नतमतः सारसाभूः रतामास्तनास्तिनाशाउपत्वयायस्या
तस्तत्वेयत्वतस्त्रायस्त्रर्थावगमोयेस्तीन्स्यतिविनाशाइतियात्रररत्ननामशोभना
भूः अवकरत्वत इंदृयाः स्येतितपाहूव्यतिरेकेऽत्र न केवलमधोयः क्रमे ।
ण स्थितानां पदानां प्रातिलोम्येनापि स्थितिः यावदर्धं समस्यापि तत्र हि प्रथ
मपादाक्षराणि चत्वारि चतुर्थं तृतीयं द्वितीयं प्रथमपादोत्यक्षराणि प्रथमस्या
दः प्रथमादिपादद्वितीयाक्षराणि च चत्वारि चतुर्थादिपादसप्तमाक्षराणि
च द्वितीयः पादः एवं तृतीयषष्ठाक्षरैः तृतीयः पादः चतुर्थपंचमैश्चतुर्थः पा

61

